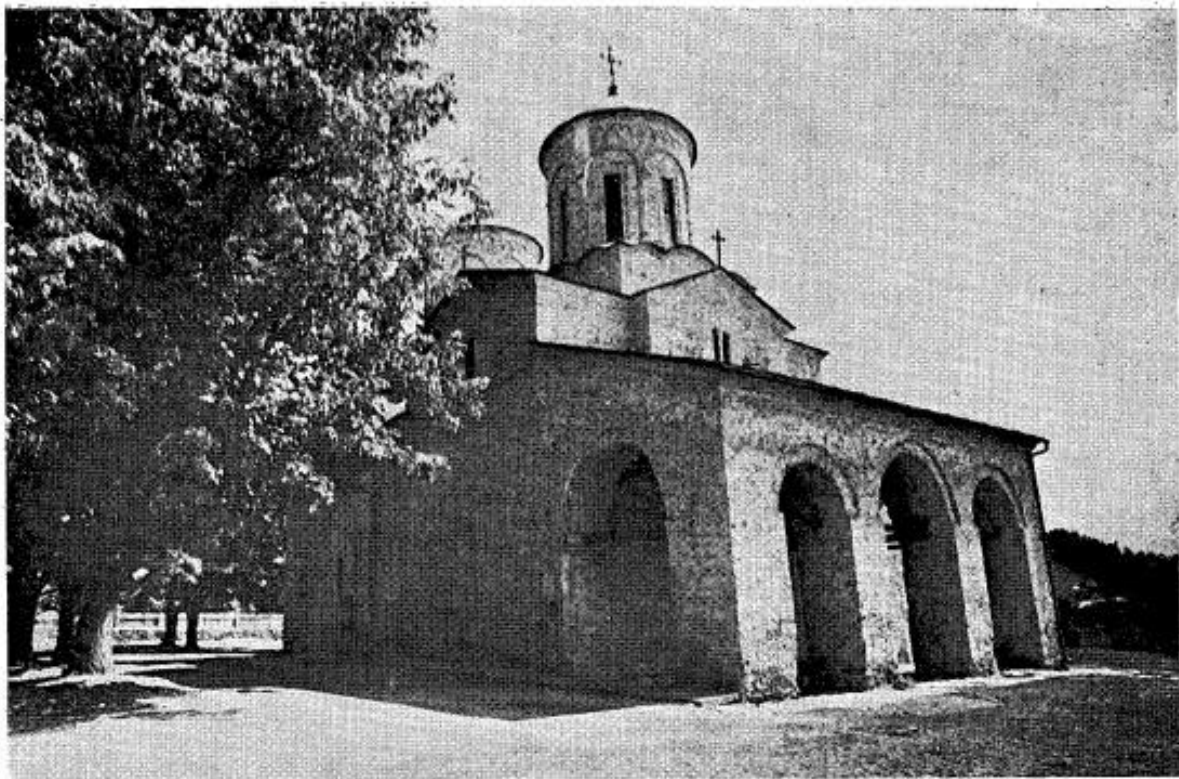

1. Манастир Бања, садашњи изглед

1. Monastère Banja, aspect actuel

ПРИЛОЗИ ПОЗНАВАЊУ МАНАСТИРА БАЊЕ КОД ПРИБОЈА

I. Историјат манастира

Свети Никола Дабарски или манастир Бања код Прибоја, два су назива једног истог, веома значајног а још у век недовољно испитаног и проученог споменика српске средњовековне уметности, културе и историје.¹ Изникла на једном заравњеном платоу Бањског брда, на десној обали доњег Лима, у непосредној близини лековитих топлих врела који су вероватно и били узрочници развоја људског станишта и настанка култног места, црква светог Николе била је некад део манастирског комплекса који се састојао, колико пре детаљнијих испити-

вања можемо установити, из најмање две цркве и звонаре². Од археолошких истраживања овог терена могу се очекивати богати резултати с обзиром на континуирани живот од осам и по векова који нам је познат. Но није искључено да су и у ранијим периодима људске историје, нарочито у ери римске владавине, биле познате и коришћене благодети ових лековитих топица.

У средњем веку манастир Бања је припадао пределу Подгорја, који је био самостална област. Његов део је чинила жупа Дабар која је обухватала средњи и доњи Лим³. Назив Дабар је код јужних Словена одавно у употреби и означава појмове: до-

¹ Идентификацију (из извора поднетог) епископског седишта св. Николе у Дабру са манастиром Бањом код Прибоја, извршио је Иларион Руварац (Годишњица Николе Чупића, II, за 1878, стр. 247—254) оповргавши раније изнесено мишљење Нићифора Дучића да је седиште дабарске епископије било у македонском Дебру (Бока и Зета, Гласник, СУД, XLII, Београд, 1875, 178—185).

² Собрание сочинений А. Гилбердинга, том третій, Боснія, Герцеговина и Стара Сербия, С. Петербургъ 1873, 80—81.

³ Ст. Новаковић, Српске области X—XII века, Гласник СУД, књ. XLVIII, 1879, 75; П. Мркоњић, Средње Полимље и Потарје, Срп. етн. зборник, књига IV, 1902, 258; Гласник Географског друштва, св. 7—8, 1922, 199.

лина, шума, тесан до⁴. Касније од XIII—XIV века распростире се и назив „Бања” или „Бањска земља”⁵.

Први помен Бање као насеља јавља се средином XII века. Ел Едриз (или Идриз) Абу Абдулах Мухамед (1100—1166), арабљански геотраф и картограф са Сицилије, који је написао географију Балканског полуострва са нарочитим освртом на места дуж Цариградског друма, приказује 1153. године Бању као мало, насељено и добро утврђено место под именом Баниа⁶ и уноси је и у своју карту. У граду је у то време вероватно већ постојао манастир посвећен св. Николи који се по околној жупи називао дабарски. О Бањи као постојећем, значајном манастиру имамо сигурне вести на самом почетку немањичке епохе. У Студеничком типик у писаном између 1207—1215* године наређује се да бирању игумана Студенице присуствују шест старешина најугледнијих српских манастира. Поред три Немањине задужбине и Богородице Градачке коју је подигао његов брат Страцимир, ту су још само два дабарска манастира св. Георгија⁷ и св. Николе⁸. Но сва је прилика да је овај налог морао настати још много раније тј. приликом оснивања Студенице а то ће рећи негде између 1183. и 1196 године. Како је извесно да Немања није подигао Николу Дабарског, биће да је овај манастир постојао још пре његове владавине тј. раније од 1168. године⁹. Из овог би

се податка можда дало закључити да је Бања за свој високи ранг могла да захвали или релативно великој старини у време подизања Студенице или пак пореклу ктитора блиског Немањиним роду.

Кад је архиепископ Сава I Немањић 1219. године, оснивао епископије аутокефалне српске православне цркве, он је седиште једне од њих (код старих летописаца треће по реду), поставио у Николи Дабарском¹⁰. Ова чињеница јасан је доказ не само нарочито погодног географског положаја овог манастира на граници према Босни, већ несумњиво и његовог значаја и угледа који је у то време уживао. Следећих стотину година историје Бање, прекрила је тама заборавља. Па и понеко зрнце сачувано у махом каснијим изворима и народном предању, ствара варљиву, добрим делом контрадикторну слику, о догађајима који су следили. Најкрупнији и у исто време најзначајнији проблем који се намеће може се исказати једним питањем: да ли је Никола Дабарски бивао рушен и обнављан пре историјски фиксираног периода око године 1329. и ако јесте од којег или за време којег српског владара. Директног одговора на ово питање, на жалост нема. Треба покушати систематизовањем случајних, махом каснијих сведочанстава и легенди о поменутом месту и времену примаћи се што је могуће ближе истини.

Пре свега треба рећи да је нама позната историја Рашке XIII века крцата догађајима који су могли бити повод пропадању и поновном обнављању манастира. То су упади монгола и Татара, Кумана и Бугара, честе смене на престолу уз уобичајене метеже, а поред тога многи догађаји и збивања који су нам до данас а можда и заувек остали непознати. Српски летописи који иначе дају доста тачних података о подизању односно обнављању манастира, ћуте кад је у питању Бања. Са једним изузетком. Реч је о Троношком родослову, том занимљивом и на жалост доста „маштовитом” ис-

⁴ П. Шобајић, Дабарско поље, Ср. етн. зборник, књ. LXVII, Београд 1954, 6—7.

⁵ Ст. Станојевић, Народна енциклопедија, I, 122.

⁶ К. Јиречек, Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку, Зборник К. Јиречка, I, Београд 1959, 246.

⁷ Данас и рушевинама под именом Мажићи, Маржићи или Ораховица.

⁸ „Да сбрава се иконома и епископъ (Студенице) съ старѣшновъ братовъ, и да идуть къ самодержавноу господиноу все сръбьске земле, и молбоу емоу вьслють, како да пришьствие створить въ монастырьски. И да поиметь съ совою епископа и игъмене свѣтаго Георгиа въ Расѣ и свѣтые Богородице Градачке, и свѣтаго Никола оу Топлицы, и другога Никола оу Вазновикихъ, и другога свѣтаго Никола оу Дьбры и свѣтаго Георгиа оу Дьбры“ Гласник СУД, XL, Београд, 1874, 155.

⁹ Овакве закључке изнео је Василије Марковић у делу Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији, Београд, 1920, 44—5, ослањајући се на мишљење К. Јиречка изнесено у делу Staat und Gesellschaft im Mittelalters, Serbien I, 49. Слично мисли и С. Радојчић у чланку: Фреска Константинове победе у цркви св. Николе Дабарског, Гласник Скопског научног друштва, XIX, 1938, 27, који каже да Бања „спада међу најстарије мана-

стире у држави Немањића” и да је „можда по-стојао и пре доласка Немањин на престо”. Не може се утврдити одакле В. Соловјеву мисао да је манастир Бању основао Немања, како тврди у Годишњаку Историског друштва БиХ. 5, Сарајево 1953, 75. И Хилффердинг, н.д., 80, мислио је такође да је Николу Дабарског подигао Немања, пошто је погрешно идентификовао овај манастир као цркву св. Николе у Топлици (код Куршумлије).

¹⁰ Уп. Ј. Стојановић, Стари српски родо-слови и Летописи, Београд—Сремски Карловци 1927 (Карловачки и Загребачки летопис, стр. 24; Врхобрезнички, стр. 25; Пејатовићев и Софијски, стр. 47; Реметски, Васићев и Подгорички, стр. 178; Јанков и Дечански, стр. 194 и Бранковићев стр. 282.).

торијском спису, насталом средином XVIII века¹¹. Аутор родослова, у слободном преводу каже: „Стефан Урош још пре своје владавине имао је на целом телу своме неку губу (красте), од ње је био исцељен кроз сан, јављањем св. Оца Николе Мирликијског, који му нареди да се измије у Бањи која тече близу реке Лима у Рашкој, и тако умивши се исцељен је био, и због тога је назван храпави краљ. И када је у Рашкој краљевао подиже тамо манастир превелики код те бање, близу извора, у име добротинитеља св. Оца Николе, који и данас виде они који тамо дођу, иако је иначе запустео; и сада болесници који тамо дођу, од те бање здравље поцрпе. У тој бањи вода као да је на ватри грејана¹². По њему је дакле цркву манастира Бање подигао рашки владар Стефан Урош звани „храпави краљ“. Српски летописи идентификују „храпавог краља“ као Стефана Уроша I¹³ (1243—1276). Занимљиво је међутим што се иначе сматра да је Урош добио надимак због његовог храпавог гласа¹⁴ иако је то заиста мање вероватно, јер је из живота познато из ког се разлога даје такав и слични надимци (због физичког изгледа). Народна традиција сачувана до данашњег дана у манастиру и околини подудара се са податком из Троношког родослова. Још средином прошлог века А. Хиљфердинг је забележио „да је српски краљ Урош I нашао овде излечење од болести због које је и прозван храпави и да је из благодарности саградио поред извора манастир св. Николе“. Он додаје да се по том предању место ово у старини звало Топлице и тек доцније добило ново име Бања¹⁵. Скоро истим речима бележи тради-

цију и Нићифор Дучић, осамдесетих година XIX века, додајући још казивање бањског архимандрита чувеног Прокопија Бујишића¹⁶ да се у манастиру „находио старински ски запис на мраморној плочи у фасади црквеној с именим ктитора и годином кад је манастир сазидан, све до његове скорашње обнове. А тада та је худи обновитељ уништио, урезавши на тој плочи своје име“¹⁷. У Шематизму Дабробосанске епископије за 1882. годину¹⁸ каже се да је Бања код Прибоја, храм св. Николе задужбина Стефана Уроша III „Храпавога“(!). „У пјесмама прича се по народном предању да се у њој исцјелио српски краљ Урош Храпави“. И Алекса Вић је записао да је Бања по традицији задужбина Уроша I¹⁹. Најзад, Петар Мркоњић²⁰ је у опису тога краја забележио неке легенде које се посредно такође везују за Урошево ктиторство над Бањом. Једна од њих се односи на настанак три села у близини Бање. Она гласи: „Прича се да је једанпут дошао у Бању код манастира српски краљ Урош са својим војницима који су били шугави те се купали у Бањи. Кад су се враћали натраг из Бање, дошавши у село Кратове муке су им се прекратиле те отуда селу име Кратово. Кад су дошли у село Рутоши, красте од шуге су им се зарутиле, те отуд и име селу Рутоши, а кад су дошли у Радоињу ту су сасвим изравили па се зарадавали те отуда и селу име Радоиња“²¹.

Исти аутор је такође забележио да „неколико таквих прича веле да су два брата Немањића и сестра им сазидали манастире: Милошеву, Бању и Огрковље (?)”²². Без обзира што има ове задње задужбине није познато, у легенди се може наћи зрнце логики с обзиром да је ктитор Милешево био краљ Владислав и да је Урош I заиста његов рођени брат. Они су имали и сестру

¹¹ J. Шафарик, Србскиј љетопис из почетка XVI стољетија, Гласник Друштва српске словености, св. V, Београд 1853. Као што у наслову стоји Шафарик је овај спис сматрао летописом који је настао у XVI веку. Накнадним исцрпним проучавањем, Н. Радојчић у студији: О Троношком родослову, Београд 1931. утврдио је да је у питању родослов који је аргументовано датовао у средину XVIII века (стр. 62).

¹² J. Шафарик, н.д. 52—53.

29, 31, 44, 49, 52, 54. Негде га зову и **ѧГЛОСЛ**,
ꙗ NdIE4ENĭN **КАЛК** Х[МП-Шн]" (стр. 174, 188, 192,
 195 итд.), мислећи такође на Уроша. Међутим
 погледне и Радослава називају „храпави краљ”,
 Споменик СКА, XXXVIII, 125.

¹⁴ К. Лиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1922, 227.

¹⁵ Хилффердинг, Н.д. 80. Колико је традиција уверљива сведочи податак да је један тако озбиљан писац као што је Василије Марковић, у својој расправи: Ктитори, њихове дужности и права, Прилози за КЈИФ, V, 1925,

104, написао да епископ Данило тврди како је Бању подигао Урош I.

¹⁶ Истакнути национални радник и вођа устанка који је почео у манастиру Бањи 1875. Уп. Шабачковалејска епархија од А. М. Половина део I, Бгд. 1940, 141—4.

¹⁷ Нићифор Дучић, Јепископија зетска и дабарска, Гласник СУД 57, 1884, 95.

архиђиезе	Шематизам	Православие	митрополије	и
рајево 1882, 9.	Дабробосанске	за	год. 1882,	Са

¹⁹ Гласник Географског друштва 77—8, 1922, 211.

²⁰ Псеудоним Атанасија Пејатовића, исто ричара, етнографа и сликара, професора пјеваљске гимназије и школског надзорника, (1875—1903)..

²¹ Петар Мркоњић, *Средње Полимље и Потарје, Насеља и порекло становништва*, IV, 344.

²² Исто, 346.

Комнину²³ која је могла подићи тај манастир необичног имена.

Овде се сада може поставити питање настанка усменот предања и његовог међусобног односа са Троношким родословом. Шта је примарно? Да ли је аутор родослова који је очигледно лично обишао Бању негде у првој половини XVIII века, тамо сазнао за легенду па је унео у свој спис²⁴. Или је можда видео натпис који је према Бујишићевим речима после сто и нешто година уништен, па сам надовезао причу „о храпавом краљу“, односно лоше интерпретирајући и сада постојећи натпис о обнови Бање од стране Уроша III створио заблуду која се и данас провлачи. То би било могуће с обзиром да је постојао већи број преписа овог родослова²⁵ од којих је неки могао dospети и у Бању те тако утицати на стварање традиције чврсто укорене и до данас живе. На питање међусобног упливсања је тешко дати поуздан одговор. Изгледало би највероватније да је нетачна интерпретација већ поменутог натписа који је и данас очуван и о коме ће се касније опширније говорити, од ктитора Стефана Уроша III створила Стефана Уроша I. И ствар би се на томе завршила кад не би постојао веома драгоцен Бујишићев податак о уништеној плочи са натписом. Но да се вратимо опет на његово казивање. По њему у Бањи је постојао натпис изрезан на мермерној плочи постављеној на фасади цркве, у коме је било име ктитора и година зидања тј. обнове Николе Дабарског. Тај натпис је приликом, за Бујишића, недавне обнове, био уништен. Бујишић не саопштава име ктитора нити памти годину која је била на мермерној плочи урезана. На срећу један од оних који су видели и прочитали овај натпис, оставио је своја драгоценства сведочанства. Године 1858. у Гласнику Друштва српске словесности изашло „Описаније окружија ужичког“ од Стојана Обрадовића, плана Окружног суда. Очигледно заинтересован за старине и довољно учен, Обрадовић поред бележења усмене традиције говори и о материјалним траговима манастирске историје. Он каже: „За ову Бању приповеда се да је краљ српски Драгутин који је крастав и шугав био с војском к њој дошао и окупао се, пак заражене том болешћу и

војнике дао окупати и одма да је савршено здрав постао заједно са војницима и за спомен да је он собом манастир Бању дао сазидати. Драгутин је овај пети краљ србски од племена Немањића и син Уроша I четвртог краља србског. Он је манастир овај сазидео 1283. године које се дознаје из изрезаног на мермерним плочама у зиду натписа. А ту се наоди, на великом колу под полиљем и великиј грб, србски са два орла с крунама на глави, на камену изрезан“²⁶.

Дакле прича је иста: од кожне болести владар са војском исцељује се у Бањи и у знак захвалности подиже цркву. Али владар овде није Урош Храпави већ Драгутин Храпави! Писац сада прецизно објашњава о ком је владару реч. То је пети по реду српски краљ од Немањићког рода а син Уроша I. Он наводи и годину 1283. која се поклапа са временом Драгутинове владавине овим крајевима. Најзад објашњава да се ти подаци дознају из мермерног натписа. Да је умео добро да види и уочи занимљиве и важне детаље, сведочи Обрадовићев сасвим прецизан опис амвона са исклесаним двоглавим орлом у камену, који се слаже са његовим стварним изгледом. Из тог разлога мало је места сумњи у тачност Обрадовићевог читања натписа са именом ктитора и годином обнове Николе Дабарског. Поверење му је изразио још Н. Дучић који каже да је реч „о Обрадовићевим прибелешкама кад манастир још није био обновљен ни стари запис збрисан“²⁷. А. Хилфердинг, чија би сведочења у овом случају била изузетно драгоцене, дошао је у Башу, на жалост касно. Он ју је посетио на св. Илију (2. VIII) 1857. г. и каже да је црква обновљена четири године раније, али да том приликом „нису поштеђене никакве старине и немилосрдно су замазане старе фреске и натписи који су се сачували на зидовима обновљеног храма“²⁸. Иако је тешко поверовати да су том приликом биле замазане баш све фреске, јер није познато кад би оне накнадно могле бити откривене, кад то није учињено у последње време, нити се о томе било шта зна, не остаје нам ништа друго већ да Хилфердингу поклонимо поверење у погледу натписа који нас интересује. Остаје чињеница да га Хилфердинг није видео нити забележио, па се може претпоставити, уколико је уопште постојао, да је морао бити уништен за време обнове Бање 1852—1855. године. Као што је већ

²³ А. Ивић, Родословне таблице српских династија и властеле, Нови Сад, 1928, Т. 1.

²⁴ По оцени Н. Радојчића, писац Троношког родослова је „обилније и слободније употребио народну традицију у писменом историјском делу него што се пре њега чинило.“ Н. д., 64.

²⁵ Н. Радојчић, н. д. 5.

²⁶ Гласник ДСС, X, 1858, 311—312.

²⁷ Н. Дучић, Јепископија зетска и дабарска, 95.

²⁸ А. Хилфердинг, н. д. 80.

поменуто, краљ Стефан Драгутин је владао овим делом Србије после Дежевског уговора а Дабарска епископија са манастиром св. Николе већ због свог географског положаја, била је једна од центара борбе коју је водио против босанских јеретика, о чему сведоче како подаци из Драгутинове биографије од архиепископа Данила²⁹, тако и сачувани анатемизми на босанске јеретике писани у манастиру Бањи за време његове владавине³⁰. Не постоје дакле никакве формалне препреке да би сведочанства о уништеном натпису била призната као тачна. Неки елементи архитектонске пластике на старом порталу Бање, подсећају на решења у несумњиво Драгутиновој задужбини Ђурђевим Ступовима, (где је био „други ктитор“), што такође треба имати у виду³¹.

По свој прилици да су следеће две генерације српских владара узеле активног учешћа у обнављању манастира Бање. Реч је о краљу Стефану Дечанском и његовом сину, младом краљу, Стефану Душану. Још 1928. године професор Владимир Ћоровић је објавио један веома значајан натпис, који на жалост није сам видео већ га је добио у препису³². Како је плоча на којој је натпис исклесан, била разбијена, то је Ћоровић према препису који је добио, дао текст право са једне а затим са друге половине плоче, тако да је натпис био непотпунији и далеко мање јасан. Но и поред тога Ћоровић је натпис тачно интерпретирао, иако је морао да се домишља о оном што је иначе у њему јасно речено. Ове су камене плоче и данас очуване у Бањи и кад се оба дела саставе плочу ипак немамо у целини очу-

вану, јер делови камена недостају и на месту где се оне састављају као и тамо где редови текста почињу. У стању у ком је данас очуван, овај натпис гласи:

✠ Еѡ њмѣ ѡца ѡсна њ ст(аго дха) сѡхрамъ
сѡзда се въ њмѣ стго њ великаго (архидејана) њ ѡѡ
(дотвор)ѡца хсѡа никола въ дни стороднаго њ
великаго к(раља вѡш) а третнега] (ѡсна) его
стефана кра правнѡкъ стго њ великаго г(на срб-
скаго) миротѡуѡца] (сѡмѣ) ѡна немѡне ѡвнѡкъ
стго њ вели(каго прѡвѡпре) столника кѡ] (стефана
ис) ѡѡ стго њ вѡло вѡѡрнаго вѡша кра ис(ѡ хр)
амъ стго њ никола] (вѡз) дѡвѡмъ азѡ г... (сѡ)
ѡмѡциѡ вѡнѡю] ... кѡѡѡѡѡ... (кѡ) ѡѡ николаѡ
с ѡнѡгѡмъ] ... вѡѡѡ мѡз с(в)ѡѡѡ хѡамъ стго
(никола) ѡ въ лѡѡѡ...

Као што се види идентификација владара у чије време је Бања саздана, као краља Стефана Дечанског а не неког другог владара, показала се исправном. Тачна је била и Ћоровићева слутња о младом краљу Душану као другом владару који се у натпису помиње. Улога Дабарског епископа Николе није сасвим јасна, јер је натпис оштећен у партијама где се о томе прецизније говорило. Да ли је он само извршавао владарску вољу и настојао да се њихова задужбина оствари, или је и на неки други начин у томе учествовао, из натписа није јасно. Прецизно време извршења овог значајног подухвата такође је, према овом натпису, непознато, јер као што често бива плоча је оштећена баш на месту где је била исклесана година³³.

Међутим, што се иначе увек не дешава, постоји један текст који срећно допуњава оно што на бањској плочи недостаје. То је подужи запис у једном рукопису манастира св. Павла на Атосу³⁴. Овај текст због својих

²⁹ Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила II. Београд 1935, 34.

³⁰ Иларион Руварац, Нешто о Босни, Дабарског и Дабробосанској епископији и о српским манастирима у Босни, Годишњица Н. Ч. II, 1878, 243—4; 251—2; Љ. Стојановић, „Требник“ манастира св. Тројице код Плеваља, Споменик LVI, 1922, 25; М. Динић, Уз расправу „Облает краља Драгутина после Дежеве“ Ист. часопис књ. III, 1952, 249—50.

У циљу уништавања јеретика у овом делу босанске територије краљ Драгутин се обраћао и Папи за помоћ. У п. В. Ћоровић Хисторија Босне, Београд 1904, 211; С. Ћирковић, Историја средњовековне босанске државе, Београд 1964, 75.

³¹ Реч је о степенастим довратницима једнога портала који, према љубазном саопштењу арх. Јована Нешковића припада Драгутиновом времену, као и шиљатим завршенима ребара свода капеле који веома потсећају на решења базиса портала у Бањи.

³² В. Ћоровић, Обнова манастира Бање. Старице, IV, Београд 1928, 223—4.

³³ Кад се оба очувана дела ове плоче саставе у целину, онда чине форму линететимпанона неког ширег прозора или ужих врата. Међутим није сигуран изглед доњег дела плоче, тј. да ли је био лучан као сада, или можда раван. Димензије плоче: I = 60 x 42,5 x 27; II = 50 x 34 x 25 см.

³⁴ Љ. Стојановић, Записи и натписи I, Београд, 1902, публиковано према Гласник СУД књ. XI.IV. 284 и В. Григоровић

веома драгоцених података, живо је занимао историчаре, нарочито с тачке гледишта постојања и распрострањености богумилства у Босни, као и односа Србије и Босне у трећој деценији XIV века о чему су сазнања иначе прилично оскудна³⁵. В. Глушац у своме чланку посвећеном овом запису покушао је да оспори његову историјску вредност³⁶. Поред унапред постављене тезе о непостојању богумила у Босни, њега је збуњивао и наизглед нелогични редослед изношења чињеница у запису, који се могу учинити контрадикторним, нарочито ако им се прилази са неповерењем. По свему судећи, међутим, може се углавном прихватити Соловјева одбрана аутентичности овога записа и његове историјске веродостојности као и тумачења у вези са подизањем односно обновом Николе Дабарског³⁷. Укратко препричан запис гласи: „Јеванђеље се ово написа и сврши по наређењу архиепископа Данила а у дане краља Уроша III који утврди отечество и многе градове и људе припоји отаџбини, а непријатеље прогна. Сина свог постави за младог краља и посла га на Бабуна. Он извојује победу и врати се своме родитељу у земљу где га господ учврсти и прослави на престолу његових прародитеља.

Ово јеванђеље написа се у св. Апостолима у Пећи (Ждрелу) по наређењу кир Данила а дописа се у епископији српског Дабра при епископу кир Николи, који много труда и зноја уложи да подигне пали храм св. Николе и украси га сваким частима, добротама и сасудима и свим потребама. Бог је тако хтео (да манастир пострада?)³⁸ од безбожних и бледивих и проклетих Бабуна.

И ја многогрешни монах Никола који сам био (раније) игуман св. Лавре Студеничке исписах ово јеванђеље године 1328/9³⁹.

Као што се види у запису није изричито речено да је „падши храм“ страдао од Бабуна уколико се не прихвати предложено тумачење непотпуне реченице коју је и Соловјев на сличан начин схватио. Његова интерпретација ипак показује и извесне

слабости. Он вели да је у тој 1329. години (од 1. септембра 1328 до 31. августа 1329) могао да се збије и Душанов рат са Босанцима и обнова и украшавање тако великог храма какав је Бања „са свим частима, добротама, сасудима и свим потребама“. Ми знамо шта се под тим подразумева: дозиђивање оштећених делова цркве, њено препокривање, уређење фасада, после сушења грађевине њено живописање, затим израда иконостаса и других икона, црквених утвари и сасуда, одежди, писање књига и др. И да се радило све савршено организовано и напореда, није могло бити готово за једну годину. Такође се мора изразити сумња да се уопште могло градити за време трајања ратних сукоба па макар се рат водио и на босанској територији, како то Соловјев претпоставља. Бања се свакако не може по величини и лепоти упоређивати са Дечанима, другом далеко славнијом задужбином Стефана Уроша III и Стефана Душана, али ипак треба подсетити да се њихово зидање и украшавање протегло на скоро четвртину столећа (од 1327. до 1350), а Душанова задужбина св. Арханђели грађена је и украшавана девет година (1343—1352). Биће ипак да су Босанци срушили Бању коју годину раније, кад се 1329. о њој већ могло говорити као обновљеном, украшеном и потпуно снабдевом манастиру. Како је несумњиво да о том босанском рату нема никаквих историјски доказаних чињеница које би та фиксирале за ту годину, већ све интерпретације полазе баш од овог записа, чини се прихватљивијим да се овај догађај помери нешто раније, бар у 1327—8. годину, у које је време недавно стављен један рат Србије са Дубровником, који је „остао скоро сасвим незапажен“³⁹. Познато је да су у сличним сукобима, као на пример годину дана раније у рату против Бранивојевића, Босанци радо учествовали на страни Дубровника, у нади да не извуни територијалне користи, што се и остварило⁴⁰.

На жалост, ниједан ни други текст савремен догађају. бар у садашњем степену очуваности, не говоре изричито да су поменути владари у исто време и ктитори Бањске цркве. У сваком случају помало је необична формулација натписа где се после изјаве да је храм „сзидан“ и у чије име, помињу владари за чије се време тај догађај збио. Опширна и свечана интитула-

³⁵ Н. Дучић, Бока и Зета, 180—181 Руварац, Нешто о Босни, 244—249; К. Лиречек, Историја Срба I, 269; В. Порковић, Историја Босне, 211; С. Ђирковић, Историја средњовеков. бос. државе, 91 и посебно: В. Глушац, Запис од 1329 године нема историјске вредности, Гласник Зем. музеја у Сарајеву, св. VII, 1952, 161—5; А. Соловјев, Сведочанства православних извора о богумилству на Балкану, Годишњица Историјског Друштва БиХ, Сарајево 1953, 5.

³⁶ В. Глушац, н. д.

³⁷ А. Соловјев, Н. д. 87.

³⁸ Ту је запис нејасан. рђаво читан и са лакунама, Записи и натписи бр. 55.

³⁹ Б. Крекић, О рату Дубровника и Србије 1327—28, Зборник Византолошког института XI, 9168, 193—203.

⁴⁰ С. Ђирковић, Ист. средњовеков., бос. државе, 90—91.

ција са позивањем на славне претке Стефана Дечанског, говорила би у прилог његовог ктиторства. Међутим постоје случајеви да се оваква интитулација даје и поред ктиторства другог лица⁴¹. Има и других примера, кад се, иако је владар ктитор, помиње само његово време⁴², с тим што се у другом натпису даје подробије објашњење⁴³.

Ако би се међутим покушала попунити лакуна у шестом реду између **ВЪЗДВИГОМЪ АЗЪ**

Г... и (с п)о моцию вживею на један од

следећих начина: Гн Урош и Стефан или

Гн Стефан Урош или пак Гн Краљ Урош

односно Гн Урош трети

зашта би по дужини лакуне могло бити места, онда би сумња о ктиторству Стефана Дечанског отпала.

Треба ипак имати у виду да „катедралне или епископске цркве нису могле имати правих ктитора, а могле су имати почасне ктиторе који нису имали самог језгра ктиторског права тј. право својине у погледу дотичног објекта. Такви су ктитори били у ствари само почасним тоторима и заступницима установе и нису имали стварних ктиторских права⁴⁴. Набрајање у запису свега што је епископ урадио за Бању, тј. снабдевао је свим потребама, само иде у прилог тези да је он прави ктитор Бање, јер то спада у изричиту ктиторову дужност⁴⁵.

Из свега овог даје се са сигурношћу закључити само то да је Бања темељито обновљена у другој половини треће деценије XIV века за време владавине Стефана Дечанског и његовог сина, младог краља Душана. Стефан Дечански са сином је приказан као ктитор на фреско композицији на јужном зиду цркве, која је на жалост насликана на новом слоју малтера из 1571. године⁴⁶ али се с правом може претпоставити да је она повлађа исту композицију на доњем слоју малтера из XIV века⁴⁷. Но о томе, ће се моћи дати коначан суд тек онога дана кад се буде, уколико се икада буде, скинуо горњи фреско слој. Упоредо са владарима приказан је и епископ Никола и то тачно изнад гроба за који се сматра да је његов. Изнад врата која воде из цркве у припрату налази се фреско натпис такође из 1571. који језиком и у оквиру идеја времена у ком је настао говори да манастир „отиспрва саздан бист иже в светих краљем и в царјех мучеником Стефаном III Урошем“ без спомињања тада непопуларног цара Душана⁴⁸. Извесно је да не треба сумњати у постојање владарских портрета на доњем фреско слоју, једино је питање да ли је Дечански и тамо означен као ктитор или само као владар за чије је време манастир обновљен. С обзиром на изузетни значај и поштовање које је уживао краљ мученик у цркви и народу у то време, било је можда могуће да му се додају атрибути ктиторства чак и ако за то није било довољно оправдања⁴⁹.

Манастир Бања је у току XIV века уживао велики углед што се да закључити на основу гробних плоча, чланова угледних властеоских породица Војиновића и Алтомановића, који су се сахрањивали у самом манастиру или око њега. Но о овоме ће бити речи у следећем поглављу.

Црква Николе Дабарског је била на територији Николе Алтомановића па је 1373. године, приликом „расутија“ његових земаља потпала под власт босанског краља Твртка⁵⁰. Крајем XIV и почетком XV века Бања са црквом св. Николе помиње се у дубровачким изворима⁵¹. Туда је пролазио

и да је она повлађа исту композицију на доњем слоју малтера из XIV века⁴⁸. Но о томе, ће се моћи дати коначан суд тек онога дана кад се буде, уколико се икада буде, скинуо горњи фреско слој. Упоредо са владарима приказан је и епископ Никола и то тачно изнад гроба за који се сматра да је његов. Изнад врата која воде из цркве у припрату налази се фреско натпис такође из 1571. који језиком и у оквиру идеја времена у ком је настао говори да манастир „отиспрва саздан бист иже в светих краљем и в царјех мучеником Стефаном III Урошем“ без спомињања тада непопуларног цара Душана⁴⁹. Извесно је да не треба сумњати у постојање владарских портрета на доњем фреско слоју, једино је питање да ли је Дечански и тамо означен као ктитор или само као владар за чије је време манастир обновљен. С обзиром на изузетни значај и поштовање које је уживао краљ мученик у цркви и народу у то време, било је можда могуће да му се додају атрибути ктиторства чак и ако за то није било довољно оправдања⁵⁰.

и да је она повлађа исту композицију на доњем слоју малтера из XIV века⁴⁸. Но о томе, ће се моћи дати коначан суд тек онога дана кад се буде, уколико се икада буде, скинуо горњи фреско слој. Упоредо са владарима приказан је и епископ Никола и то тачно изнад гроба за који се сматра да је његов. Изнад врата која воде из цркве у припрату налази се фреско натпис такође из 1571. који језиком и у оквиру идеја времена у ком је настао говори да манастир „отиспрва саздан бист иже в светих краљем и в царјех мучеником Стефаном III Урошем“ без спомињања тада непопуларног цара Душана⁴⁹. Извесно је да не треба сумњати у постојање владарских портрета на доњем фреско слоју, једино је питање да ли је Дечански и тамо означен као ктитор или само као владар за чије је време манастир обновљен. С обзиром на изузетни значај и поштовање које је уживао краљ мученик у цркви и народу у то време, било је можда могуће да му се додају атрибути ктиторства чак и ако за то није било довољно оправдања⁵⁰.

⁴⁸ Композиција по духу потсећа на класичне ктиторске композиције ранијих времена. Како се најновијим истраживањем живописа у Бањи могло констатовати да горње фреске у великој мери понављају старе, то се може очекивати да је и овде такав случај.

⁴⁹ Записи и натписи, 4935; В. Петковић, Натписи и записи у ерпским црквама, Старице II, Београд, 1925, 28.

⁵⁰ Култ Стефана Дечанског нагло се шири тек после обнове Пећке патријаршије тако да долази и до таквих ситуација да се Дечански слика преко фреске великог кнеза Вукана у оквиру ктиторске композиције у Студеници иако за то није било никаквих разлога. С. Петковин, н.д. 83, 110, 111.

⁵¹ М. Динин, жадац нови податак о Николи Алтомановину, Гласник Скопског научног друштва, XII, Скопје 1933, 257.

⁵² К. Ј. Јиречек, Хришћански елеменат у топографској коменклатури балканских земаља, Зборник, К. Јиречек, I, 847.

⁴¹ Записи и натписи, 23, из 1269 г., црква у Богданићу код Котора.

⁴² Исто, бр. 41, из 1313 у Нагоричину

⁴³ Исто, бр. 51.

⁴⁴ Глагол је дат у првом лицу множине.

⁴⁵ С. Троицки, Ктиторско право у Византији и Немањинској Србији, Глас СКА CLXVIII, Београд 1935, 93—4.

⁴⁶ В. Марковић, Ктитори, њихова права и дужности, 107. Иако је из историјских извора позната улога архиепископа Данила у изградњи Дечана, он се у том манастиру ипак не појављује као ктитор. Уп. Троицки, н.д. 97.

⁴⁷ С. Петковић, Зидно сликарство на подручју Пећке Патријаршије 1557—1614, Нови Сад 1965, 173.

2. Манастир Бања, изглед манастира пре реставрације 1902. године

2. Monastère Banja, aspect du monastère avant la restauration en 1902.

босански друм од Добруна, а код Бање се налазила караванска станица. Одатле је пут водио преко села Кратова и бањског брда пут Нове Вароши⁵³.

Манастир Бања је, као што се поуздано зна, постао епископско седиште већ 1219. године⁵⁴. Међутим у шематизму Дабробосанске епархије из 1886. године где је дат списак дабробосанских владика⁵⁵, на жалост без навођења извора, постојање Дабарске епископије померено је далеко уназад, за читавих један и по век. Према њему, списак епископа до 1220. био би:

Теодор, 1068. г.

Владислав, 1141. г.

Милован, 1150. г.

Радигост, 1171. г.

Данил, 1171. г.

Чињеница да је поред епископа увек стављана и година кад су они негде, вероватно, поменути, наводи на помисао да је ипак постојао неки, по свој прилици каснији извор, из кога је састављач овог списка поцрпао наведене податке. Но сетимо ли се да је Бања постојала пре 1168, да је 1219. године у њој постављено седиште епископа и да је уживала велики углед на почетку немањихке епохе, а споменом ли уз то начин зидања најнижих делова бањске цркве помоћу огромних лепо тесаних каменних блокова, који је карактеристичан за византијско зидање XI века, ово нам се померање постојања Бање у даљу прошлост неће чинити сасвим неоснованим и нереалним.

Период од 1220. па надаље представљен је такође именима епископа са годинама управљања епископском столицом, али не у свим случајевима, што опет говори о

⁵³ П. Мркоњић, н. д., 303, 304.

⁵⁴ Види напомену 10.

⁵⁵ Шематизам православне митрополије и архидијецезе Дабробосанске, 1884—1886, Панчево 1886, 1—2.

одређеној акрибичности састављача списка, који изгледа овако:

Христифор, 1220.

Јоаникије,

Исаије, 1286—1291.

Јован, I, 1293—1307.

Методије, 1320.

Никола, 1329.

Јован II,

Спиридон,

Јован III,

Велимир Владимировић, 1463.

Јован IV,

Петроније,

Гаврило, 1578.

Аксентије, 1589—1592.

Теодор, 1614.

Макарије, 1620.

Исаије, 1622—1656.

Лонгин, 1656.

ит д.

3. Манастир Бања, амвонска розета
с двоглавим орлом

3. Monastère Banja, la rosette de «amvon»
avec un aigle à deux têtes

Кад се критички размотри овај слисак, упоређивањем са изворима, могу се извести одређени закључци. Христифор се заиста помиње као први⁵⁶ али без навода године. Јоаникије је други по реду⁵⁷. Међутим Пљеваљски требник који је служио као основа писцима који су се бавили дабарским епископима⁵⁸ као трећег по реду помиње Методика. У Шематизму Методије долази тек. после Исаије и Јована. Извесно је да је Исаија столовао у време архиепископа Јакова (1286—1292) а да се одмах иза њега, око 1299. године јавља Јован⁵⁹ који је седео на дабарској епископској столици у време Јевстатија II (1291—1309)⁶⁰, што значи да су године постављене код ових епископа у Шематизму тачне, само још прецизније одређене. Код Методија у Шематизму има забележена 1322. година, којој није утврђен извор. Међутим пре овог Методија свакако је постојао Јован II који се помиње у Светостефанској повељи 1318. године⁶¹. Никола из 1329. године је онај већ многопомињани обновитељ Бање из рукописа у светогорском Светом Павлу. Међутим на надгробној плочи његове мајке, монахије Марте, он се наводи као Никола III, што значи да су пре њега у Дабру столовала још два епископа под истим именом, само на жалост није нам познато када. Према Пурковићу, после Николе III нема више помена о дабарским епископима у средњем веку⁶². У Шематизму налазимо Спиридона и још два Јована који међутим постоје и у Пљевљском требнику⁶³. Један епископ необичног имена Велимир Владимировић, који је тачно датиран у 1463. годину, егзистира у шематизму. Уколико је уопште такав постојао, с њиме треба закључити листу средњовековних владика дабарске епископије.

Под Ђурђем Бранковићем и деспотом Лазаром, епархија дабарска је била „на бо-

санском земљишту”⁶⁴. У току XV века, вероватно у његовој другој половини, дабарски епископи столовали су у суседној Милешеви⁶⁵. После обнове Пећске патријаршије Бања је поново седиште дабарских епископа. У Шематизму се помиње Петроније о коме ништа не знамо. Сопотански поменик наводи Варлаама који је такође саавим неодређен. 1575, године умире у Бањи епископ Јосиф⁶⁶. Гаврило се у Шематизму помиње са 1578. годином а Аксентије са 1589—92. г. које налазимо и код Рувараца⁶⁷. Ту би негде требало да се заврши списак бањских епископа, јер је на измаку XVI у XVII век седиште дабарске епископије пренесено у Сарајево⁷⁰.

На основу изнетих упоређења мора се констатовати да подацима о дабарским архијерејима изнесеним у Шематизму треба поклонити пажњу јер су вероватно дати на основу неког поменика, манастирског летописа или сличног документа који је данас непознат.

Услед турске најезде Бања је неко време опустела⁷¹ а вероватно је тада делимично и страдала. Међутим 1530. године када је кроз ове крајеве путовао Бенедикт Курипешки, затекао је манастир у другим околностима. Он каже: „Кренувши из Прибоја дођосмо до маленог (?) манастира у коме станују српски калуђери. Одатле ударисмо преко брда којим смо дуго јахали и звало се Бањска гора, тј. Топличко брдо, названо тако зато што испод оног маленог манастира извире топла вода. Ту узеше Турци из великог страха од хајдука око 40 људи које су јутрос покупили по селу, нама за пратњу”⁷². Манастир је дакле радио и поред

⁵⁶ И. Руварац, Нешто о Босни, 253; Љ. Стојановић, Требник манастира св. Тројице, 25; М. Пурковић, Српски епископи и митрополити средњег века, Хришћанско дело, III, Београд 1937, 328.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ Исто; Руварац. Нешто о Босни, 253. у хрисовуљи Стефана Уроша из 1302 помиње се епископ Јован, уп. Miklositch, Monumenta Serbica, 60.

⁶⁰ Руварац, Нешто о Босни, 253.

⁶¹ Светостефанска повеља, Споменик СКА, IV, 1890, 10; Пурковин, н. д., 329.

⁶² Пурковић, н. д. 329.

⁶³ Љ. Стојановић, Требник, 25; Руварац, Нешто о Босни, 253.

⁶⁴ Гласник Географског друштва, 7—8, 209.

⁶⁵ К. Лиречек, Трговачки путеви, 246.

⁶⁶ Гласник Географског друштва, 7—8, 209.

⁶⁷ Споменик. СКА, III, 177.

⁶⁸ Записи и натписи, 6879.

⁶⁹ Руварац, Нешто о Босни, 253; Записи и натписи 6435 из 1592.

⁷⁰ Н. Дучић, Јепископија Зетска и Дабарска, 90. Исти, Бока и Зета, 184. Међутим у запису бр. 1654 који се налази у једном рукопису Бечке библиотеке, помиње се 1670 године храм св. Архиепископа и чудотворца Христовог Николи *иже въ дѣвѣхъ митрополіа дѣварска и Босанска* што ће рећи да је при крају XVII епископска столица враћена у Бању, али није познато до када је тамо остала.

⁷¹ Енциклопедија Југославије, I, 344

⁷² Курипешки, Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530, Сарајево 1950, 27.

несигурних прилика. Чак и у таквим условима Никола Дабарски је успешно вршио функцију не само црквеног средишта за та времена веома значајног с тачке гледишта очувања националне свести српског народа под притиском турске окупације, већ и културног жаришта. 1535. године у пустињи Грабовици на реци Лиму, „према храму св. Николе званог Дабар, грешни и смирени јеромонах Сава „преписује књигу“⁷³ а 1544. бањски игуман Мардарије са два милешевска монаха послан је у Венецију да донесе штампарију. Вероватно, иако није сасвим сигурно, да је он исто лице са јеромонахом Мардаријем чувеним штампаром милешевских, и београдских књига као и оних из Мркшине цркве и влашких штампарија⁷⁵.

После поновног васпостављања Пећске патријаршије (1557) улога Бање као националног и културног жаришта је још далеко

истакнутија. Породица Соколовић, чији су и исламизовани и хришћански чланови заузимали висока места у световној и црквеној хијерархији, били су пореклом из ових крајева и свакако њима веома привржени⁷⁶. Зато је манастир Бања једна од оних старих задужбина које су подвргнуте крупним обнављачким подухватима, достојним Бремента државне самосталности и процвата⁷⁷. Сам патријарх Макарије боравио је, како изгледа, дуже у Бањи ради лечења, исто као и његови рођаци новобрдски митрополит Дионисије и херцеговачки Антоније⁷⁸. Но значај Бање у тим временима нарочито добро илуструје један крупан историјски догађај који се овде збио. Болесни патријарх Макарије у страху да у случају његове смрти, у метежима око наследства престола не буде укинута, с муком сте-

⁷³ Записи и натписи, 5598.

⁷⁴ Записи и натписи, 523; Д. Медаковић, Графика српских штампаних књига XV—XVII в., Београд 1958, 32.

⁷⁵ Медаковић, н. д. 53, 163.

⁷⁶ Уп. С. Петковић, н. д., 22—25.

⁷⁷ Исто, 49—50, 81.

⁷⁸ Р. Грујић, Фреска патријарха Макарија како уступа престо свом наследнику Антонију, Гласник Скопског научног друштва, Скопље, 1933. 277.

4. Манастир Бања, натпис о обнови манастира у време Стефана Дечанског

4. Monastère Banja, inscription de la restauration du monastère à l'époque de Stefan Dečanski

СХХРМЪЗАСЕРНМСТЕННЪ
 МХЕННЪВ ВДНСТОРДОРЕННЪ
 БОСЪРАТННУКСТОВЕННЪ
 МНЕМЕНННУКСТОВЕН
 АСТОВЪРДОРШАСЕН
 ДНОМЪЗ
 КДАЮЩУ
 БРОУМЪС
 ВЪВЪТ

Калк написа из времена Стефана Дечанског

ИБ
 ИДЕНЕ
 ПРОТОЩА
 СТЪНЪКУ
 АСТЪНЪКУ
 ОМНОЖНЮ
 РННЪЗЪВЪНМ
 ВЪШХИМЪТО

Салке де л'инсрипцион де л'ѣроке де Стефан Де-
чански

чена драгоцену тековину, — самостална српска патријаршија, предао је овде престо своме рођаку, херцеговачком митрополиту Антонију, потоњем српском патријарху. Далековиди патријарх Макарије, схватио је значај овог догађаја па је дао да се он овековечи у фреско-композицији на северном зиду припрате⁷⁹. Овде су уз епископа Николу, некадашњег ктитора и патријарх Макарије и његови рођаци означени у истом својству⁸⁰. Најзамашнији подухват на обнови цркве било је свакако њено поновно исликавање, на новом слоју малтера, где су се мајстори, не без успеха, трудили да подражавају старе фреске⁸¹. С правом се може рећи да поједине партије овог живописа представљају најлепша ликовна остварења тога времена у уметности српског народа.

Није познато шта се са манастиром збивало кроз цео један век. Као што је већ речено, седиште митрополије је пронесено у Сарајево негде на прелазу из XVI у XVII столеће⁸² што би ишло у прилог претпоставци да је манастир опет запустео. Вести о њему јављају се тек пред крај XVII века. 1670. године се помиње опет као седиште митрополије⁸³. Око 1692. њему поклања једно оковано јеванђеље темишварски епископ Јосиф⁸⁴.

Кад је манастир поново запустео, не зна се тачно. То се збило вероватно после велике сеобе а као непосредни повод послужио је устанак Срба противу турске власти

у корист Аустријанаца⁸⁵. Средином XVIII века кад је Бању походио писац Троношког родослова, он га налази напуштеног⁸⁶.

Године 1774. је посетио Јован парох ритопечки а 1781. неимар Михаило Варага⁸⁷, који су утребали своја имена на јужном зиду наоса, близу ктиторске композиције. Године 1794. Бања је добила од султана Селима III ферман о повраћају отете земље, из кога се види да је Никола Дабарски крајем XVIII века био по земљишном поседу богат манастир са имањима у Бањи, Кратову, Мажићима и Голешима⁸⁸. Но црква је изгледа остала необновљена све до средине XIX века. Још 1852. године, на своме путовању из Сарајева у Цариград, у мају месецу, Иван Фрањо Јукић, босански фрањевац, етнолог и писац, био је у Бањи. Он о томе вели: „Ово је запуштен калуђерски самостан, готов цијел и сада. Код њега су топилице. По тријему јелићи и борови расту. Успомена горка турског барбарства. Од друма је по сата удаљено, а кад је самостан био онда је туђе друм водио и калуђери морали су бадава Турке дочекати. И сад се једном туђе збор на годину купи и литургија држи. Казиваше ми заптије како је то племенито мјесто. Крај врућега извора има други бистре, студене воде. Баште племените сад су шумом зарасле и отуд је угодан поглед на све четири стране“⁸⁹. Те исте године само нешто касније започета је акција на обнови Бање. Ристо Вујичић, парох при цркви Бањи⁹⁰, обавестио је београдског митрополита Петра Јовановића да је „народ ондашњи, пошто је добио „дозволителни ферман“ од Порте, почео оправљати цркву и да је намерио онде и школу да подигне“. Како им недостају средства за довршење грађевине молио је да им се одобри да прикупљају милостињу по Србији. Митрополит је био мишљења да им се то не би исплатило па се обратио попечитељству просвешћенија да им се нешто да из народно касе. Кнез Александар Карађорђевић је одобрио помоћ у износу од 100 дуката за поправку

⁷⁹ Исто, 277; С. Петковић, н. д., 90.

⁸⁰ Р. Грујић, н. д., 274; С. Петковић, н. д., 62.

⁸¹ С. Петковић, н. д., 110, 126, 128; 173—174. Приликом обнове у XVI веку није живописан ђаконикон, у коме се до данас очувао нетакнут стари живопис, који је, нажалост, тешко страдао дејством атмосферарија док је црква била без крова а вероватно и услед пожара. С обзиром да је овај живопис неочишћен и неприступачан због намештаја, до обављања конзерваторских радова било би преурањено извршити његово датирање. Засад се може рени само толико да није млађи од XIV века.

⁸² Види напомену 70.

У једном писму настојатеља Бање Христифора Поповића из 1868 каже се да је Бања поправљена 1852 године после 272 године стајања у „развалинама“ (Р. Петковић—Поповић и В. Шалипуровић, Српске школе и просвета у западним крајевима старе Србије у XIX веку, Прибој 1970, прилог 4). Није познато одакле старешини манастира тако прецизан податак. Према њему Бања је убрзо после обнове тј. већ 1580 опустела. Но како имамо поузданих података да је манастир био активан крајем XVII века, то се овај податак мора примити с резервом.

⁸³ Записи и натписи, 1654.

⁸⁴ Записи и натписи, 4400.

⁸⁵ Ј. Н. Томић, Десет година из историје српског народа и цркве под Турцима (1683—1693), Београд 1902, 170. Тешко стање српског народа и „разореније“ црква и манастира описао је нарочито Стефан Раваничанин (исто, 203).

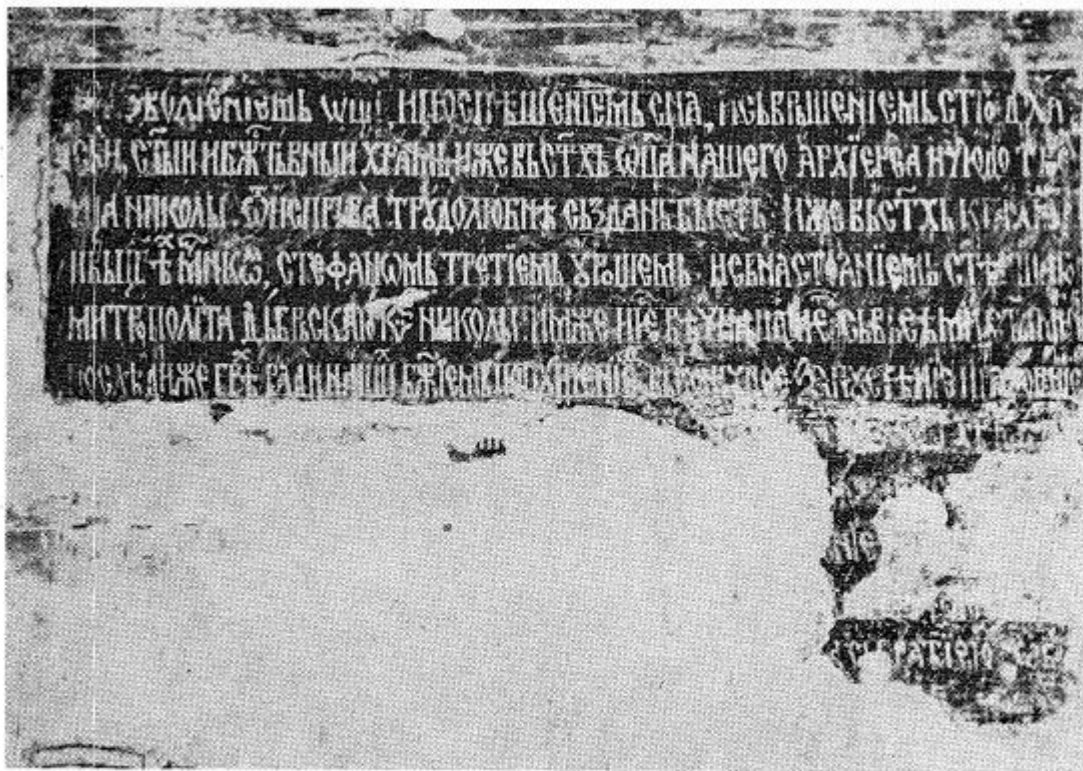
⁸⁶ Ј. Шафарик, н. д., 62.

⁸⁷ В. Петковић, Натписи и записи, 28—9.

⁸⁸ В. Шалипуровић, Два фермана о манастиру Бањи, „Полимље“, 5 март и 12 март 1971.

⁸⁹ Иван Фрањо Јукић, Путописи и историјскоетнографски радови, Сарајево 1953, 124.

⁹⁰ Што значи да она више није имала статус манастира.

5. Манастир Бања, фреско-натпис о обнови манастира за време Стефана Дечанског (настао 1571. године)

5. Monastère Banja, inscription sur la fresque au sujet de la restauration du monastère à l'époque de Stefan Decanski. (créé en l'an 1571.)

цркве⁹¹. Ипак је била дата и дозвола за прикупљање прилога по Србији, а кнез је дао и свој лични прилог у новцу као и једно скупочено јеванђеље. Попечитељство је поклонило манастиру све потребне књиге⁹². Црква је поправљена, како се у једном документу каже, „с помоћу великославне Русије, Правитељства српског и народа“⁹³. У манастиру је подигнут конак у коме је од јануара 1853. почела да ради школа⁹⁴. С.

⁹¹ Р. Петковић Поповић и В. Шалипуровић, и. д., прилог 3. За руке мајстора дато је за ондашње прилике велика сума од 30.000 гроша чаршијских, изузев хране. Ас. ДС. 1853, РНО 600. (Овај докуменат љубазно ми је уступио на коришћење М. Целебић, на чему се и овом приликом захваљујем).

⁹² В. Шалипуровић, Трећа обнова манастира Бање 1852 године, „Полимље“, 10. II. 1968. Прилози су сакупљени по срезу ариљском. и златиборском, Ас. ДС. 1853, РНО 600.

⁹³ Р. Петковић Поповић и В. Шалипуровић, и. д. прилог 4. Чак су и Турци давали прилоге за поправку Бање. Тако је Бинал ефендија из Новог Пазара дао 184 оке масла као свој прилог за манастир (исто, 113).

⁹⁴ Исто, 230.

Обрадовић из Ужица⁹⁵ каже да је у Бањи било веома неудобно јер Турци не дају да се било шта подигне „осим нешто неуредне меане и нешто рђави ћелија при манастиру“⁹⁰.

Маја 1857. као што смо већ раније поменули у Бањи боравио руски конзул А. Хиљфердинг. И поред дужине навешћемо његово сведочанство јер је пуно значајних детаља. Он каже: „У време Турске владе манастир је био разорен. Остали су од њега само голи зидови двеју цркава. Место је било зарасло шумом. Лековити извор се лио у пустињи и само су се ретки сељани из околних села долазили купати или да купају овце и козе. На свом пространству од Сарајева до Новог Пазара није било ниједне православне цркве само се служило у св. Петру код Новог Пазара. Обнова бањског манастира пре четири године била је много значајнија и кориснија од поправке Добруна, јер се служба овде обавља постојано.

⁹⁵ Види напомену 26,

Прекрасно ово дело су извели неколико монаха који су раније живели у св. Тројици у Пљевљима. Они су рашчистили шуму око манастира и установили у њему једну од старих црква; другу на несрећу нису поштедели и скоро су јој демонтирали зидове да би употребили камен за другу. Такође нису поштедели никакве старине и немилосрдно су замазали кречом старе фреске и натписе, који су се сачували на зидовима обновљеног храма. Црква је ова пространа и висока. Над олтаром је пространа купола са шиљатим кровом и с малим гвозденим кретом на врху. Унутрашњост још није уређена због недостатка средстава. Уместо иконостаса стоје голе даске. Подигнуте су такође скромне ћелије за монахе и хан за госте, који долазе да се купају."

„Монаси су подигли дрвени басен са оградом који служи за заклањање од нескромних погледа." Приликом црквене славе на св. Илију „највише је народом био запоседнут мали брежуљак, који је био образован у близини манастира од отпадака и камена. Уверавају да је на том месту била звонара која је давно срушена и да се под брдашцем налази лагум у који су монаси у време гоњења скривали своја звона и можебити још неке ствари."⁹⁷

Од нарочитог је значаја Хилфердингов податак о постојању двеју старих црква у Бањи од којих су једну обновитељи уништили да би материјал употребили за обнову друге. Можда би у томе требало тражити и објашњење за Курипешиневу изјаву⁹⁸ о Бањи као „маленом манастиру" јер црква св. Николе својим димензијама не оставља такав утисак. Његова опсервација се вероватно. односи на онај други храм који је био у прилици да види. Успомена на постојање две цркве изгледа да се била очувала до почетка овог века, јер А. Пејатовић уз натписе са ктиторских композиција у наосу у припрати каже да се они налазе у горњој цркви у манастиру Бањи код Прибоја.⁹⁹ Ако је постојала „горња црква" онда је свакако морала постојати и „доња црква".¹⁰⁰ Но ово ће питање решити само будући истражни радови манастирске порте.

⁹⁷ А. Хилфердинг, н. д., 80—81.

⁹⁸ Види текст код напомене 72;

⁹⁹ Записи и натписи, бр. 722, 5106, 5108. Ово је прихватио и Василије Марковић који такође помиње „горњу манастирску цркву" (Православно монаштво, 66.).

¹⁰⁰ Уколико се овако не разликује црква са припратом од јужне капеле која има облик комплетне цркве и за коју се мисли да је млађа од главне цркве, али може бити и старија, што ће се сигурно моћи утврдити само испитивањем.

И поред тога што је педесетих година обновљен, манастир је био сиромашан јер је био сиромашан и народ коме је служио, тим пре што је требало да се издржава и школа, да се плаћа учитељ и друго¹⁰¹. Школа је била смештена у једној манастирској соби а 1874. године скупљао се грађевински материјал за зидање посебне школске зграде¹⁰². Али догађаји су омели ову акцију. 1875. плануо је устанак на чијем је челу био бањски архимандрит Прокопије Бујишић. Устаници су у прво време имали успеха па су чак спалили Прибој и побили једну групу Турака¹⁰³. При угушивању устанка генерал Мехмед Али Паша за одмазду је запалио и порушио манастир Бању у септембру исте године¹⁰⁴. Иза тога у манастиру, „у спаљеној и непокривеној цркви је седела турска посада"¹⁰⁵. Таква је ситуација са Бањом остала преко 25 година. Она је у рушевинама све до 1902. године када је обновљена по дозволи султана Абдул Хамида Хана II, залагањем архимандрита Гедоне Марића, уз помоћ народа¹⁰⁶ као и уз материјалну помоћ Србије и Русије¹⁰⁷.

II. Надгробне плоче

Под у олтару, наосу, припрати и трему цркве манастира Бање патосан је надгробним плочама. Већина је фрагментована али су неке сачуване у целини и дуге су и до 2,5 м. Целе плоче су обично без натписа¹⁰⁸.

¹⁰¹ Поповић Петковић и Шалипуровић, н. д., прилог 4.

¹⁰² Исто, 55, 231.

¹⁰³ А. Поповић, н. д., 141—144.

¹⁰⁴ М. Лутовац, Прибој на Лиму, Зборник радова Етнографског института 3, стр. 5. В. Шалипуровић, „Полимље", 10. II, 1968.

¹⁰⁵ Шематизам православне митрополије и архидијезе дабробосанске за год. 1882, Сарајево, 1882, 9.

¹⁰⁶ Као што пише на плочи код улаза из трема у припрату.

¹⁰⁷ В. Шалипуровић, „Полимље" 10. II. 1968. У Бањи данас постоји више руских икона На једној од њих која претставља „Јављање Богородице Сергију Радоњешком" пише:

**Во свѣтель Бани сѣарой Сервіе оскѣдное прино-
шеніе для молитвеннаго воспоминания свято
троицкая Сергиева Лавры јер о монахѣ Хиполитѣ
1904 1 Июн** В. Шалипуровић је нашао много нових података о овој обнови манастира и о томе припрема опширан чланак.

¹⁰⁸ Није сигурно да су све плоче окренуте лицем на горе. Може бити да ће се приликом претресања пода у цркви открити да неке плоче имају натпис, али сада окренут земљи. Такав је случај био у Сопотанима. Уп. Саопштења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије, књ. I, Београд 1956, 25—6.

6. Манастир Бања, изглед са југозапада, с капелом

6. Monastère Banja, aspect du côté sud — ouest avec la chapelle

Десетак надгробних плоча, међутим, имају у већој или мањој мери очуване натписе који показују да су припадале не само свештеним лицима већ и појединим члановима истакнутих српских властeosких породица. Неки од њих су добро познате историјске личности. Натписи са најзвучајнијих међу њима публиковани су у Записима и натписима Љубе Стојановића по препису А. Пејатовића¹⁰⁹, неке је објавио и В. Петковић¹¹⁰. Опширније о надгробним плочама уз идентификовање историјских личности којима су припадале писао је прота Љ. Влачић, у гласилу Дабробосанске епархије „Нови источник“¹¹¹.

Пре свега се намеће једно питање: откуда ове надгробне плоче у бањској цркви. Да ли оне прекривају и гробове тј. да ли су ин ситу или су од некуда донесене или бар померене са свог првобитног места. Одмах треба рећи да је за сада, пре истражних радова у унутрашњости цркве испод пода,

немогуће дати прецизан и поуздан одговор. Нагађања више или мање логична која се сама намећу или се до њих долази дужим разматрањем, ипак морају остати у границама хипотезе.

Надгробне плоче, аркосолијуме и саркофаге често налазимо као инвентаре српских средњовековних манастира и цркава. Кад је В. Гордић припремао своју студију о начину сахрањивања и подизања надгробних споменика у средњем веку¹¹² није било познато нити публиковано много таквог материјала до којег се дошло тек приликом конзерваторских радова и објављивања њихових резултата у задњих 15—20 година. Сад се може мирно рећи да не постоји скоро ниједан средњовековни споменик сакралне архитектуре без сепулкралних елемената¹¹³.

¹¹² Изашло постхумно. Уп. В. Ћоровић, Прилог проучавању начина сахрањивања и подизања надгробних споменика у нашим крајевима у средњем вијеку, Наше Старине III, Сарајево 1956, 127—147.

¹¹³ Студеница: Уп. С. Мандић, Два прилога о фрескама студеничке спољне припрате Зборник за лик. ум. Матице Српске, 1966, 96, 99; Саопштења Реп. завода за заштиту споменика културе, VIII, Београд, 1969, 97—8.

Богородица Куршумлијска: Уп. Саопштења, I, 67—8.

¹⁰⁹ Записи и натписи, 113, 57, 4759, 136.

¹¹⁰ В. Петковић, Натписи и записи, стр. 28; Прегледи црквених споменика, 13.

¹¹¹ Сарајево, септембар—октобар 1939, 283—8. у чланку: Црква манастира Бање код Прибоја на Лиму, маузолеј захумске српске властеле.

Најчешће су то гробови краљевских ктитора и чланова њихове породице, архиепископа и епископа, властеле и нижег клира. На жалост плоче се врло често налазе у секундарној употреби јер служе, као и у Бањи, за патосање цркве а понегде и као грађевински материјал¹¹⁴. Но могу се наћи и гробови али на жалост вен испретурани и празни, без прилога¹¹⁵, или, ређе, и са драгоценим прилозима¹¹⁶.

Основни утисак који се намеће при погледу на под бањске цркве је несистематичност распореда плоча. Изузев централне амвоноке розете са орловима која заузима првобитан правилан положај све остале плоче се рађају без одређеног система у правцу исток—запад, север—југ или југ—север.

За једну се надгробну плочу, међутим, с пуно поуздања може рећи да је на свом црвобитном месту тј. да покрива гроб, јер је изнад ње аркосолијум. Налази се уз јужни зид наоса испод ктиторске композиције. Опште је мишљење да је то обележје на гробу епископа Николе, означеног у ктиторокој композицији на зилу више гроба

као: **Никола архієпископ... ктиторъ стго храма сего** (с)¹¹⁷.

Плоча је од мермера, разбијена, па је из два дела који су заливени у бетон. Приликом веома неуко изведене поправке гроба, плоча је погрешно оријентисана у правцу запад—исток. Маши фрагменат постављен је без везе са првим делом иако се могу наставити један на други. Но иако је у овако деформисаном облику, може се закључити да је на њој био исклесан крст Хетимасије са двоструким крацима и волутама у којима су петолисте палмете.

Сопоћани: Уп. Саопштења I, 25—6, Саопштења VIII, 97—8.

Св. Петар у Бијелом Пољу: Уп. Старинар, IX—X, 1958—9, 102.

Давидовица: Уп. Саопштења IV, Београд 1961, 97, 115—118.

Св. Никола у Брвенику: Уп. Саопштења VIII, 147.

Богородица Љевишка: Уп. С. Ненадовић, Богородица Љевишка, њен постанак и њено место у архитектури Милутиновог времена, Београд 1963, 29—30.

Арханђели код Призрена: Уп. Душанова задужбина манастир светих Арханђела код Призрена, Београд 1966, 9. итд. итд.

¹¹⁴ Ђоровић наводи пример Марковог манастира уп. Прилог проучавању, 132; С. Ненадовић, (н. д. 29) у Богородици Љевишкој. У цркви села Бранковине од надгробних плоча су направљене степенице за звоник.

¹¹⁵ Пример Давидовице и Градца.

¹¹⁶ Црква св. Николе у Студеници.

¹¹⁷ В. Петковић; натписи и записи, 28. Види о улози еп. Николе у обнови Бање (у претходном поглављу).

7. Манастир Бања, натпис о обнови из 1902. године

7. Monastère Banja, inscription de la restauration de l'année 1902

8. Манастир Бања, под у припрати од надгробних плоча

8. Monastère Banja, plancher dans le narthex des pierres tombales

Представа двоструког крста Хетимасије карактеристична је за гробнице високих црквених достојанственика XIII и XIV века¹¹⁸. Директну аналогију за овај крст налазимо на жалост неидентификованом, саркофагу у цркви св. Димитрија у Пећкој Патријаршији који М. Васић датира око средине XIV века¹¹⁹. Кад се још томе дода да су само истакнути људи сахрањивани у аркосолијуме¹²⁰ онда се из свега овог може закључити да ова, истина кратка, анализа не даје никакве елементе за сумњу да је

¹¹⁸ У Градцу — Саопштења VII, 197, цртеж 5, сл. 6. У Пећкој Патријаршији — М. М. Васић, Жича и Лазарица, Београд 1928, 219—230, сл. 170—178.

¹¹⁹ М. Васић, н. д., сл. 174, стр. 224. Занимљиво да је и на овом саркофагу крстхетимасија оријентисан у правцу западисток.

¹²⁰ В. Ђоровић, Прилог проучавању начина сахрањивања, 129.

ова надгробна плоча заиста на гробу епископа Николе III, обновитеља Бање. Један фрагменат мермерне плоче са деловима палмете у волути сличне оној на гробу, који сада стоји у припрати, вероватно да је такође један њен део, тако да ће се плоча моћи потпуније реконструисати. Садашња величина плоче заједно са цементним деловима је 83X233 см. Величина фрагмената: I. — 119X88 см; II. — 41X71 см; III. — 64X 37,5 см.

У проскомидији ближе северном зиду код излаза у наос је плоча од окерног мермера са жилицама, величине 52X70 см. оријентисана у правцу север—југ. Она је припадала мајци епископа Николе. Натпис са плоче је публикован код Ј. Стојановића под бр. 57. У целини текст натписа је добро објављен са неким мањим изузецима у ортографији. Слова су веома лепа, правилно резана, крупна, величине 7—8 см.

9. Манастир Бања, под у трему од надгробних плоча

9. Monastère Banja, plancher dans le portique des pierres tombales

Натпис је потпуно јасан и нема никакве сумње да је под овом плочом била сахрањена епископова мајка. Али је исто тако ван сваке сумње да њен гроб није могао бити на овом месту. Пре свега не може бити у олтару, а затим ни оријентисан на овај начин. Монахиња Марта, као ктиторова мајка, имала је право сахрањивања у цркви¹²¹ али је највероватније да јој је гроб био негде у припрати. У олтару свакако није, нарочито с обзиром на то што је женског рода¹²².

Једна надгробна плоча заслужује изузетну пажњу. То је она која је позната као плоча великог челника Димитрија¹²³. Налази се у наосу северно од архијерејског престола. Од ружичастог је мермера са тамнијим и светлијим жилицама, величине 65 X X220 см Оријентисана је у правцу исток—запад.

Текст са ове плоче је доста коришћен као историјски докуменат и то према препису А. Пејатовића који је дат у Записима и натписима. Међутим натпис са плоче погрешно је читан. Иако са одређеним резервама које су дате у напомени, ова плоча је датована у 1359. годину. Једино је В. Петковић у Прегледу црквених споменика навео да је плоча из 1349. године. Главну препреку оваквом читању године стварало је цитирање цара Стефана Уроша који свакако није могао бити поменут као владар у то време. Међутим с обзиром да клесар овог натписа није био на великој висини свога заната, па је слова резао доста неуједначено по величини, неједнака по стилизацији, различита по дуктусу чак их понекад обрнувши наопачке¹²⁴ и најзад са једном тешко читљивом лигатуром, могло је да дође до забуне Исправно читани текст гласи:

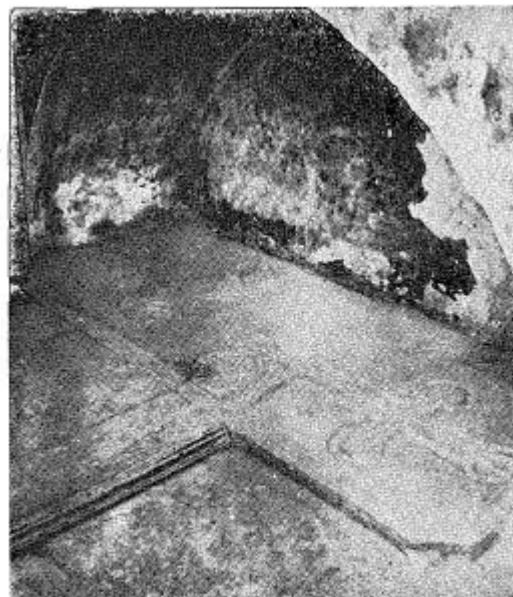
КѢ ЛѢТО ̑ ТИСѢ ШНО
 ѠНЗ .: ВѢ ДНИЦ(А)РА СТЕФѦНА И СИНА
 МѢ УРОША ВѢСѢХЪ ЗЕМЛЕ
 СРБѢЦѢ И ПОМОРСКИ
 ХЪ ГРОУСКИХЪ М(Ѣ)С(Ѣ)ЦА МѢРѢ
 ВѢ ̑ ДНѢ ПРѢСТАВИ СЕ РАБЫ
 В(О)ЖИ ДМИТРИЕ А ЗОВОМЪ ВЕЛИКИ

¹²¹ В. Марковић, Ктитори, 115, 116.

¹²² Само изузетно угледни људи сахрањивани су испред олтара, нарочито после кононизације. Чак је и кнегиња Милица у Љубостињи сахрањена у припрати. У олтару се и није сахрањивало. Уп. В. Ђоровић, н. д. 129. Аналогну појаву сахрањивања епископа и његове мајке у епископској цркви имамо у св. Петру у Бијелом Пољу из краја XII века. Уп. Старинар, IX—X, Београд 1959, 102.

¹²³ Записи и натписи, 113; Љ. Влачић, н. д. 284; Преглед црквених споменика, 13.

¹²⁴ Слово „Ц" код речи „србсѢ".

10. Манастир Бања, гроб епископа Николе
 10. Monastère Banja, la tombe de l'archevêque Nicolas

ЧЕЛНИК · КО (?) ИЛИ 8 (?) ЈЕ А ПЕ БЪТЕДНИ-
 ДРЪ-(ЖА ДЪБ)ЪРЪ · ИНАДНИИ ИГЪЦКО
 (СР) 8ДИНАМИ · ПОМЕНѢ ТЕ МЕ ДРУ(ЖИ) ·
 НО А В(А)СЪ В(ОГ)Ъ.

Дакле плоча је несумњиво из 1349. године, као што је добро прочитао Петковић, што се поклатила са владавином Стефана Душана као цара и Уроша као младога краља¹²⁵. Још је једну ствар Петковић добро уочио. Наиме у свим интерпретацијама података са ове плоче, велики челник чији је гроб она обележавала, називан је Димитрије. Једино је Петковић схватио да ово календарско име није било право име челниково, јер се оно и помиње испред а не иза титуле а властела XV века називана је својим домаћим, а не календарским именима¹²⁶. Петковић је покушао да нађе решење овог проблема. Утврдивши да је у време Стефана Дечанског постојао челник Ра-

¹²⁵ Од 1346 године, отац и син су носили овакве титуле (Јиречек, Историја Срба I, 286).

¹²⁶ У самој Бањи је плоча „Стефана а зовоми великог кнеза Војислава" из 1363; у Сопотанима: „Раб божи тома а зовоми протовестијар Борислав"; у Добруну: „Јоана а зовом мирским жупана Петра" из 1383 године (Записи и натписи, 154); у Брвенику: „Никола а зовом кнез Дабиса", итд.

11. Манастир Бања, надгробна плоча монахи-
ње Марте

11. Monastère Banja, la pierre tombale de la
nonne religieuse Marta.

дан¹²⁷, он без икакве основе бањског Димитрија назива Раданом. Међутим ни по времену, ни по месту живљења, ни по словима свога имена, Радан не може бити велики челник из Бање. У трагању за овом личношћу мора се поћи од чињеница наведених у самом натпису: „... а ја в те дни (тј. у моменту кад је умро) држах Дабар и Дрину и Гацко с Рудинами.“ Два су Дабра на коме се овај натпис може односити. Пре свега Дабар у ком је Бања а затим, што ће пре бити, Дабар жупа у Херцеговини, између Невесиња, Стоца, Гацка и Билећа¹²⁸. У то време тај је крај припадао покрајини Захумље¹²⁹. Жупанија Дрина спомиње се још у Барском родослову. То је предео око Фоче и Горажда¹³⁰. Гацко је данашњи Гацко, док су Рудине источно од Билеће, између Требиња и Гацка¹³¹, и рачунају се у ширу област Требиња¹³². Ови крајеви источне Херцеговине су у XIV веку припадали рашком краљу¹³³. Још од војводе Војина, једног од најистакнутијих великаша Стефана Дечанског, па све до пропасти Војиновог унука Николе Алтомановића 1373. године¹³⁴ поменута област је била у власти ове породице¹³⁵.

Војвода Војин који се помиње још 1326. године као велики војвода¹³⁶, имао је три сина: Милоша, Алтомана и Војислава. Најстарији Милош¹³⁷ о коме постоји помен већ из 1332. године, последњи пут се јавља 1351. иако је овај податак доста непоуздан¹³⁸. Његов брат Алтоман, већ 1347. године носи титулу жупана, а помиње се као жив и 1352. године¹³⁹. Трећи брат Војислав умире 1363.

¹²⁷ Помиње се у оснивачкој повељи манастира Дечана (уп. А. Соловјев, Одабрани споменици српског права, Београд, 1926, 113).

¹²⁸ П. Шобајић, Дабарско поље, српски етнолошки Зборник, књ. LXVI, Београд 1954, 6.

¹²⁹ Гласник Географског друштва, 7—8, 198.

¹³⁰ Ст. Новаковић, Српске области, 127, 129, 136.

¹³¹ Гласник Географског друштва, 7—8, 198; Народна енциклопедија, III, 810.

¹³² Ст. Новаковић, Српске области, 27.

¹³³ В. Трпковић, Бранивојевићи, Историјски гласник, Београд 1960, 3—4, стр. 83.

¹³⁴ М. Ј. Динић, О Николи Алтомановићу. Београд 1932, 3—28.

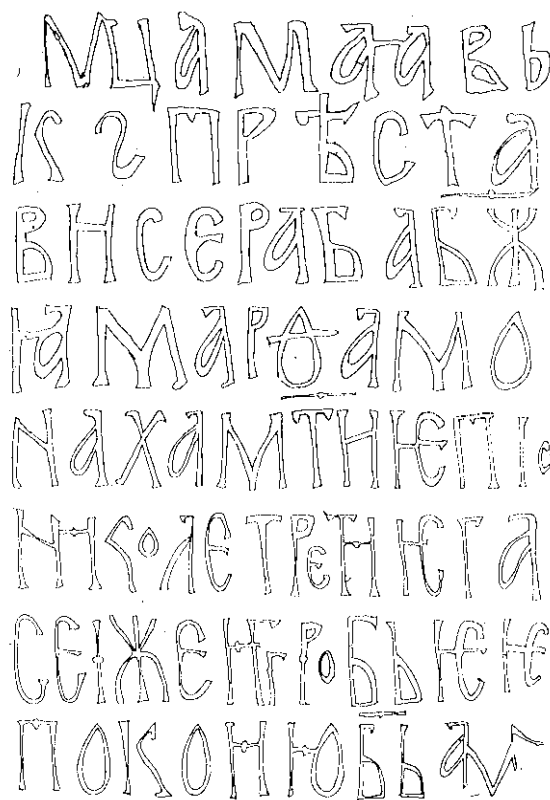
¹³⁵ В. Ђоровић, Подела власти између Драгутина и Милутина, Глас СКА, CXXXVI, Београд 1929, 11.

¹³⁶ Јиречек, Историја Срба, I, 26.

¹³⁷ Уп. В. Ђоровић, Милош Војиновић, Зборник у част Богдана Поповића, Београд 1929, 110, 115.

¹³⁸ Динић, О Николи Алтомановићу, 3.

¹³⁹ Исто, 4—5; М. Орбини, Краљевство Словена, Београд 1968 стр. 58, не помиње Милоша али наводи Војиновог сина Тому. Међутим

Калк натписа са надгробне плоче монахиње Марте

Calque de l'inscription de la pierre tombale de la nonne religieuse Marta

године и надгробни камен му је такође у Бањи. Дакле ниједан од познатих Војинових синова не може се идентификовати са великим челником Димитријем.

Двадесетих година XIV века у Требињу, Гацку и Рудинама владао је жупан Цреп који је живео до 1322. године, када су га поразили Бранивојевићи, сродници војводе Војина¹⁴⁰. И. Руварац је мислио да је то иста личност са Цреватиус-ом који се 1325. године помиње као Војинов брат¹⁴¹. Међутим реч је о Хрватину, брату војводе Војина¹⁴². То је можда исто лице са Хрватином из Рудина који се помиње 1330. године¹⁴³. Треба дакле имати у виду и ову личност односно неког његовог наследника, кад се разматра питање идентификације челника из Бање.

Алтоман и Тома су једно исто лице (уп. С. Ћирковић, Коментари у поменутом делу, 309).

¹⁴⁰ Орбини, н. д., 191; В. Трпковић, Бранивојевићи, 62; С. Ћирковић, Коментари уз дело Орбинија, Краљевство Словена, 362).

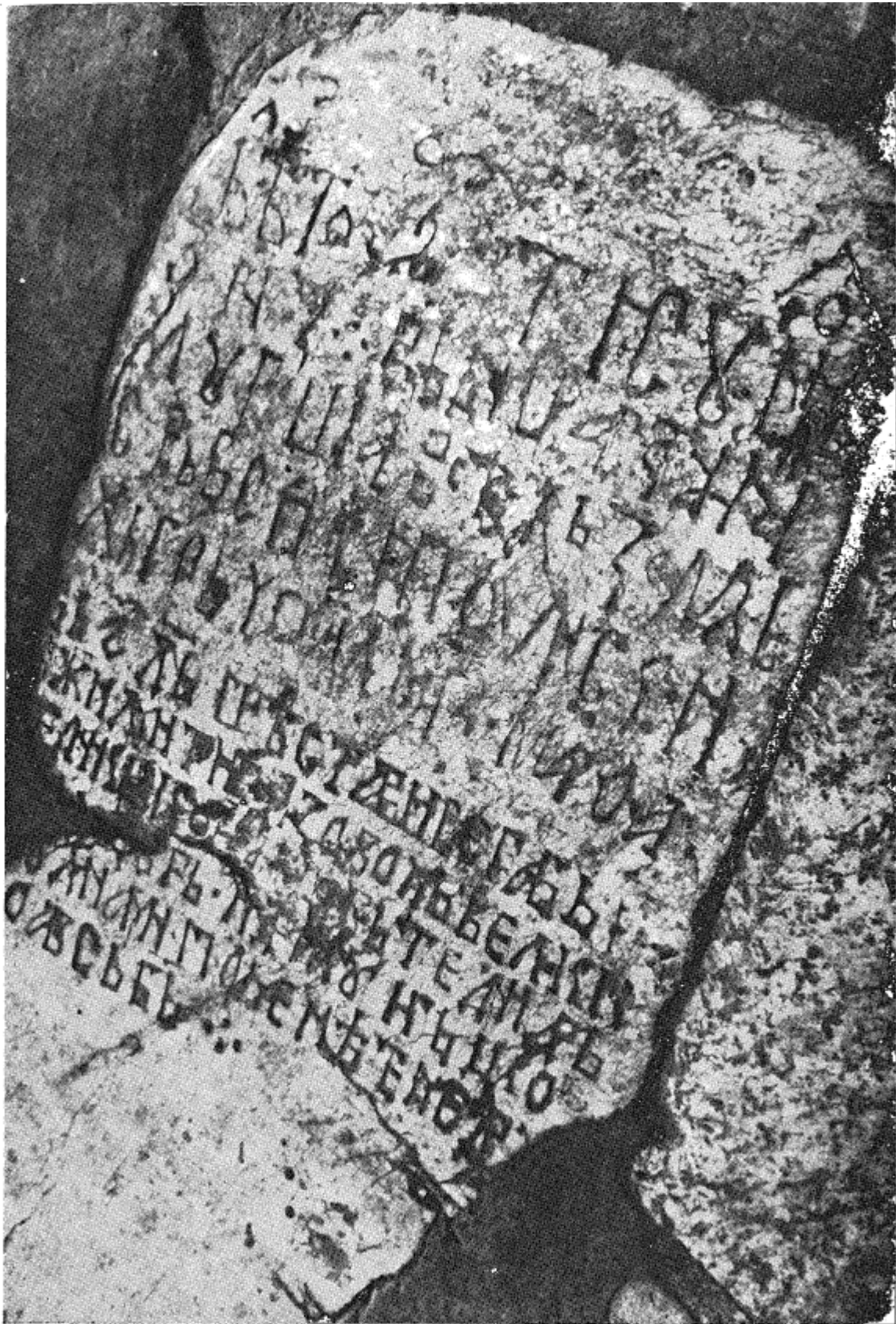
¹⁴¹ И. Руварац, О кнезу Лазару, Нови Сад, 1887, 126.

¹⁴² В. Трпковић, Бранивојевићи, 62.

¹⁴³ М. Динић, Хумскотребињска властела, Београд 1967, 79.

12. Манастир Бања, надгробна плоча великог
челника Димитрија

12. Monastère Banja, la pierre tombale du grand
»čelnik« (chef) Dimitrie

13. Манастир Бања, надгробна плоча великог кнеза Војислава Војиновића
13. Monastère Banja, la pierre tombale du grand prince Vojislav Vojinović

Велики челник је један степен војног старешинства које се изражава као дворско звање, не изузетно високог ранга¹⁴⁴. У хијарархији дворских звања долазило је иза звања „ставилац“ а испред „слуга“ или „велики слуга“¹⁴⁵. На доста оскудној листи српске властеле са овом титулом, јављају се поред већ поменутог Радана, још и челник Бранко¹⁴⁶ (почетак XIV века) и челник Дураш¹⁴⁷ (1326). Али је сасвим извесно да они не долазе у обзир за идентификацију. Челник Милош (1361)¹⁴⁸, челник Муса (1363)¹⁴⁹, и челник Теријан (1376)¹⁵⁰ живи су у време кад је челник Димитрије одавно мртав. Остаје још Обрад челник из времена цара Душана, иначе потпуно неидентифи-

¹⁴⁴ Т. Тарановски, н. д., 199.

¹⁴⁵ Руварац, О кнезу Лазару, 12; Јиречек, Историја Срба I, 25, 27; Записи и натписи, 72.

¹⁴⁶ Т. Тарановски, н. д., 12.

¹⁴⁷ Трпковић, Бранивојевићи, 72, 78.

¹⁴⁸ Тарановски, н. д., 173; Јиречек, Историја Срба, III, 70.

¹⁴⁹ Соловјев, Одабрани споменици, 166.

¹⁵⁰ Исто, 170.

кована личност¹⁵¹. У Поменику из колекције Севастијанова бр. 1465 помиње се поред челника Рајана још и челник Дмитар¹⁵², но он није у том издању датиран нити ближе означен, тако да се не може знати има ли он било какве везе са бањским Димитријем. У истом поменику поново се јавља челник Дмитар али овај пут и са другим именом и презименом: челник Дмитар Вук Деспотовић¹⁵³.

Како се чини да се од имена челника Димитрија у Бањи сачувала слова „К“ затим „О“ или „У“ и најзад „Н“ што би заједно чинило „...које“ или „...кује“ не би се ниједан поменути челник могао са њим поистовотити.

На крају се може закључити да је ова личност по свој прилици била од рода Војиновића или бар у сродству са њима и да је сигурно окончала живот 1349. године а не десет година доцније. Можда ће се једнога дана, кад се плоча буде извадила из пода, у бољим условима моћи идентификовати.

¹⁵¹ Орбини, н. д., 42 (С. Ћирковић; Коментари. 309)

¹⁵² Споменик СКА, III, 177.

¹⁵³ Исто, 78.

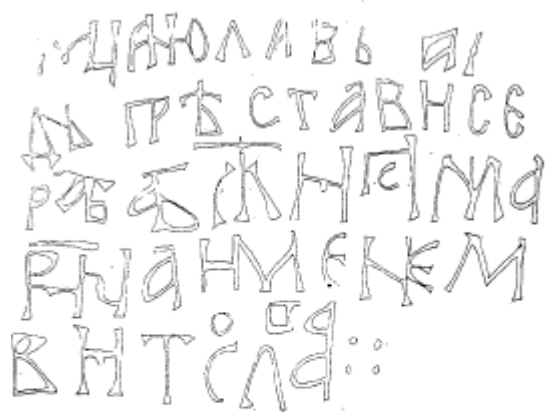
14. Манастир Бања, надгробна плоча жупанице Витославе
14. Monastère Banja, la pierre tombale de la religieuse Vitoslava

15. Манастир Бања, надгробна плоча Марине-Витославе

15. Monastère Banja, la pierre tombale de la Marina — Vitoslava

У наосу испред олтара оријентисан у правцу север—југ налази се гробни камен великот кнеза Војислава Војиновића. Плоча је од окерног мермера са светлијим и тамнијим жилицама, величине 50X212 см. На плочи је исклесан натпис у 15 редава¹⁵⁴. Међутим ова је плоча веома оштећена тако да је и натпис читак само у седам редова, на почетку и у два задња, док су шест редова у средини, у данашњим условима нечитљиви. Петковић је први овај важан текст публикувао и то углавном тачно. Има неких грешака ортографске природе а од крупнијих две. Дан смрти кнеза Војислава није 25 (КЕ) већ 23 (КГ) септембар. На крају

¹⁵⁴ Овај натпис у оној мери колико се могао прочитати, публикувао је В. Петковић у Старинару за 19025, стр. 28. У транскрипцији на савремену ћирилицу дао га је Влашић, н. д., 284.

Калк натписа са надгробне плоче Марине — Витосаве

Calque de l'inscription de la pierre tombale de la Marina — Vitosava

не стоји **ѣдикта з већ ѣпакта з**. Текст, онакав је у данашњем стању, гласи:

с с д
м ца к те кр н
прѣстави се рабѣ

ха ба стеѣфанъ а зо
воин велики кнез кон
славъ вѣѣ сръбски
и грѣски... ом... зе
мни сеже грѣвѣго в...
ро... пѣ а... р... н...
мѣ те... ек...

ша ан. і ѣѣ... се
хте...

в лѣт з-о-о-в (?)

ѣппа' кта з¹⁵⁵

Као што се и према гробном натпису може закључити, велики кнез Војислав је био моћан великаш који се осилио нарочито за време владе Уроша Нејакот¹⁵⁶, како изгледа, његовог сарадника¹⁵⁷. Овде му је дата титула присвојена од правога владара: „велики кнез свих српских, грчких и поморских земаља". Огромна је штета, што за сада, не постоји могућност да се прочита шест редова у средини гробног натписа, који би можда дали неке нове податке о овом истакнутом великашу и бацили још мало светла на прилике у Србији после Душанове смрти. Треба се надати да ће то бити могуће после вађења плоче из црквенот пода. Занимљива је чињеница која се мора уочити овом приликом, да је гроб тако моћног великаша какав је био велики кнез Војислав, био обележен толико скромним и обичним гробним каменом без икаквог украса. То нарочито пада у очи приликом поређења са босанском властелом тога времена чији су гробови обележавани монументалним и често богато декорисаним стећцима.

У Бањи је била сахрањена и снаха великог кнеза Војислава, жена његовог брата

великог кнеза Војислава, жена његовог брата Алтомана, по имену Витослава Младеновић. Њен надгробни камен налази се у наосу близу камена њеног девера. Плоча је од црвеног мермера са жутиим мрљама (сличан дечанској бречи) глатко полираног, величине 50X130 см. Оријентисана је у правцу истокзапад. Натпис са ове плоче публикован је у Записима и натписима¹⁵⁸. Плоча је изгледа, за ових седамдесет година откако је први пут читана, доста истрвена тако да се данас још теже чита¹⁵⁹. Ова жупаница немањихке крви¹⁶⁰, ћерка требињског господара Младена, снаха војводе и кнеза Војислава, мајка жупана Николе Алтомановића и сестра Бранка Младеновића родоначелника куће Брановића, све познатих личности српског XIV века, ушла је у историју само преко овог натписа на гробној плочи¹⁶¹. На овој плочи нема године њене смрти тако да се поуздано не зна кад је у Бањи сахрањена. По свему судећи то је било негде у периоду од после смрти кнеза Војислава 1363. и смрти цара Уроша 1371, који се у натпису спомиње. Међутим у Бањи постоји још једна надгробна плоча са именом Витославе. Текст на овој плочи гласи:

М(ѣ) с (ѣ)ца нѣла вѣ аї
днѣ прѣстави се
раба в(о)жити ма
рина именем
витослава¹⁶².

Плоча је у олтару, јужно од часне трпезе. Од окерног је мермера, величине 59X65 сантиметара. Оријентисана је у правцу истокзапад. Није сигурно на коју се Витославу текст натписа односи. Ако је то Алтомановићка, онда би се могло претпоставити да је она умрла раније, још за Војиславова живота, па јој је тада стављена ова плоча са сасвим скромним натписом. А њен син, пошто је Бања после стричеве смрти потпала под његову власт, поставља мајци нову плочу на којој помиње њено високо порекло и своје учешће у овом делу. Према стилизацији слова која одају не само другу клесарску руку, већ и друго, на сваки на-

¹⁵⁵ Текст натписа у стању какво је данас, ни је било могуће калкирати. Зато се препис даје онако како је писан без икаквог разрешавања и допуњавања.

¹⁵⁶ Динић, О. Николи Алтомановићу, 5—6.

¹⁵⁷ Према Руварцу једна од кћери Стефана Дечанског а сестра цара Душана била је мајка кнеза Војислава (Руварац О кнезу Лазару, 130). Орбини (н. д., 43) каже да је цар Урош узео за жену једну кћер Војислава Војиновића. С. Ђирковић (Коментари, 309) не одбацује сасвим ову могућност. У сваком случају остаје чињеница да цар Урош 1362. године у једној повељи назива Војислава „братом царства ми" (Миклошић), Monumenta Serbica 169).

¹⁵⁸ Записи и натписи, 136; Јб. Влачић, н. д., 284.

Текст гласи: а се лежи госпожа (ви)тослав(а)

дѣщи војводе Младѣна, а жена (вели)го жѣпа-на алтомана. Иси камен постави синѣ мон жѣ-панѣ Никола вѣ дни цара Уроша

¹⁵⁹ За сада није калкирана.

¹⁶⁰ Њен отац, Војвода Младен водио је порекло од Вукана Немањића (Уп. Јиречек, Историја Срба, I, 212; III, 71; Руварац, О кнезу Лазару, 75).

¹⁶¹ Ђоровић, Милош Војиновић, 112—113; Динић, О Н. Алтомановићу, 4—5.

¹⁶² Записи и натписи, 4759.

чин раније време, и јасне утицаје латинског писма, ипак би се пре могло помислити да је ова плоча обележавала гроб неке друге Витославе, која је умрла раније, негде ближе почетку XIV столећа¹⁶³.

У поду бањске цркве има још неколико плоча вредних помена, иако су обележавале гробове неидентификованих личности. У припрати испред југозападног пиластра је плоча од ружичастог мермера са мрким жилицама величине 44X162 см. На плочи је

натпис: **М(Ѣ) С (Е)ЦА НОН(БРА)ВЪ ЗІ
ДНЬ ПРѢСТАВІ
СЕ РАВЪ Б(О)ЖИ МОНАХІВЪ
А ЗОВОМЪ МИРСКИ ПРИ
ВИЩА ПОМЕНІ ГА Б(О)ГЪ**

Овде је нарочито занимљиво име Прибиша, које је како изгледа било веома ретко. Познат је један поп Прибиш из времена бана Кулина¹⁶⁴, затим опет један поп Прибихвал, човек властелина Црепа из Рудина, који се спомиње 1319¹⁶⁵. Године 1367. помиње се Прибил Боловић као човек кнегиње Гојиславе, супруге кнеза Војислава¹⁶⁶ а 1372. Прибил Поподић, човек жупана Николе Алтомановића¹⁶⁷. Било би основано да се помисли на последњу тројицу или барем двојицу кад се размишља о идентитету Прибише из Бање.

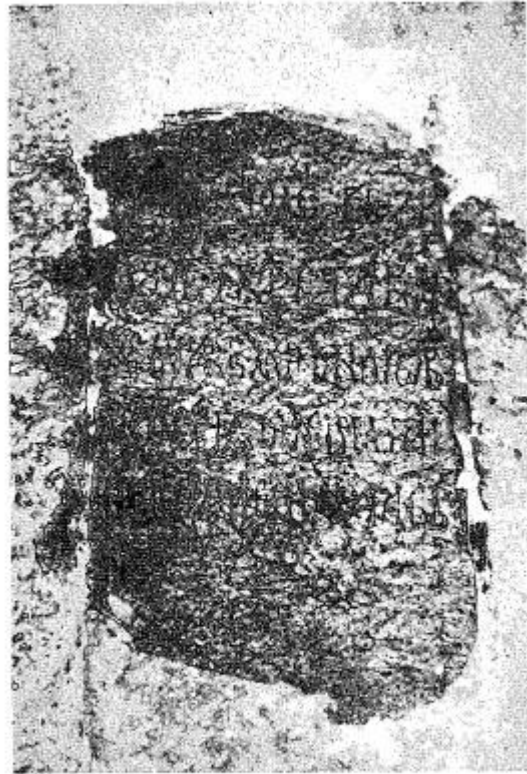
На средини припрате, према југоисточном пиластру, налази се плоча од окерног мермера, величине 51X199 см на којој је следећи натпис:

**† М(Ѣ) С (Е)ЦА АПРИЛА
ВЪ И ДНЬ ПРѢСТА
ВИ СЕ РАВЪ Б(О)ЖИ
МИНХЪ ИГНАТИ
Ї А ЗАВОМЪ
МИЛАН ПО
КОИГА Б(О)ГЪ.**

И ова је плоча по свој прилици из XIV века. Личност сахрањеног не може се идентификовати. У сваком случају ваља напоменути да је кнегиња Гојислава имала свог поузданика по имену Милан Станковић, који се јавља два пута у поверљивој мисији у Дубровнику, у новембру 1364. године¹⁶⁸.

Остале плоче са натписима у Бањи толико су оштећене да их пре вађења из пода не вреди публиковати.

На крају треба покушати утврдити како је дошло до тога да су чланови породице Војиновић — Војислав, Витослава и челник Димитрије сахрањени у манастиру Бањи. Познато је да је право сахрањивања у цркви или манастиру, сем за епископе, игумане и друга истакнута свештена лица, представљало један вид ритуалног ктитора-

16. Манастир Бања, надгробна плоча монаха Јова-Прибише

16. Monastère Banja, la pierre tombale du moine Jova — Pribiša

ског права,¹⁶⁹ те је било резервисано искључиво за ктиторе и чланове њихових породица. Прописи су били још строжији кад је у питању катедрална црква, каква је била Бања. Појава ова три гроба у Николи Дабарском, или бар три гробна камена, везана за породицу која је држала у власти крај „од Ужица до Требиња“ даје индицију за претпоставку да су Војиновићи били прихваћени као нови ктитори Бање.¹⁷⁰ Познати су случајеви да су манастири уступали ктиторска права личностима које би се при-

¹⁶³ Име Витослава изгледа није било тако ретко у то време. У Дечанима је сахрањена Витослава Пећпал, сестричина Деспота Оливера, 1374. г.

¹⁶⁴ В. Ђоровић, *Историја Босне*, 172.

¹⁶⁵ Динић, *Хумскотребинска властела*, 79.

¹⁶⁶ Динић, О. Н. *Алтомановићу*, 43.

¹⁶⁷ Исто, 45.

¹⁶⁸ Исто, 41, 42.

¹⁶⁹ С. Тројицки, н. д., 122,

¹⁷⁰ Исто, 131,

хватиле да га издржавају или да му дају извесну новчану помоћ, односно имање.¹⁷¹ То је било могуће јер уколико потомци првобитног ктитора не испуњавају своје обавезе према манастиру, онда губе и своја ктиторска права, а оно прелази на нове ктиторе.¹⁷² Сродство са Немањићком кућом у случају кнеза Војислава и жупанице Витославе, придоноси још бољем разумевању појаве њихових гробова у манастиру Бањи.

¹⁷¹ В. Марковић, Ктитори, 105—106.

¹⁷² Исто, 103.

Биће од неоцењивог значаја да се ове драгоцене надгробне плоче спасу од неминовне пропасти, уклањањем из црквеног пода преко кога се гази, и њиховим постављањем у лапидаријум. Истодобно би било неопходно извршити и истражне радове у циљу утврђивања положаја гробова као и њихове садржине, јер ће се на тај начин, можда, добити нова сведочанства материјалне природе од значаја за историју српског народа у овим крајевима.

Mirjana Šakota

LES DONNEES POUR CONNAITRE LE MONASTERE BANJA PRES DE PRIBOJ

Le monastère Banja, ou l'église de St. Nicolas de Dabar, est mentionné au début du XIIIe siècle, mais il existait déjà avant 1168. Il jouissait d'un grand prestige parmi les monastères serbes et était le siège de l'archevêché de Dabar. Le premier souverain à la légende duquel est lié sa rénovation, est le roi Stefan Uroš I. (1242—1276); bien qu'il ait été reconstruit, suivant toute apparence pendant le règne de son fils Stefan Dragutin (1276—1316). Vers 1329, après l'irruption des »Bogumila« bosniaques, (secte religieuse), sur ce territoire, avec l'aide prêtée par l'archevêque de Dabar Nicolas III, et avec la participation du souverain serbe de cette époque, le roi Stefan Uroš III, Dečanski et de son jeune fils, le roi Dušan, Banja a été de nouveau reconstruit jusque dans ses fondements.

Jusqu'en 1374, le monastère de Banja, faisait partie de l'Etat serbe, et après la chute de Nicolas Altomanović, il tomba entre les mains du roi bosniaque. Il avait été le siège de l'archevêché jusqu'à cette époque. Là Après la rénovation du patriarcat de Pesce, (1557), Banja redevient le siège de l'archevêché et en 1571, on entreprend dans celui-ci de grands travaux de restauration et entre autres, on repeint à nouveau les fresques. A Banja, le premier patriarche du patriarcat renoué, Ma-

karije Sokolović, a cédé son trône à son héritier Antonije. A la fin du XVIIe siècle, Banja est de nouveau délabré et il est à nouveau renoué au milieu du XIXe siècle, seulement. Il est à nouveau détruit en 1875, quand dans lui éclata l'insurrection contre les Turcs, à la tête de laquelle se trouva le dirigeant du monastère, l'archimandrite Prokopije Bujišić. En l'an 1902, par une nouvelle rénovation, il est remis dans l'état où il se trouva it avant les travaux de conservation actuels.

Le plancher de l'église du monastère est couvert de pierres tombales parmi lesquelles il y a de celles qui portent des inscriptions, entre celles-ci, les pierres tombales les plus importantes sont celles du prince Vojislav Vojinović, celle de la chanoinesse Vitosava, mère du duc Nicolas Altomanović, comme aussi celle qui appartenait à un haut chef (titre très important à la Cour), et celle sur la tombe de l'archevêque Nicolas, le rénovateur de Banja et de sa mère, la nonne Marthe, toutes appartenant au XIVe siècle.

Toutes ces pierres devraient être enlevées du plancher de l'église, afin de ne pas marcher sur elles, et les tombes, si elles existent, explorées.

Mirjana Šakota